

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 40/2013.

Željko RAPANIĆ

Gorička 12
HR - 21000 Split

UDK: 94(497.5 Dubrovnik)“06/14”
Izvorni znanstveni rad

O početcima i nastajanju Dubrovnika.

Naknadna razmišljanja

The origin and formation of Dubrovnik.

Additional considerations

Ovaj rad nastavak je i opširnije raspravljanje o početcima i nastajanju grada Dubrovnika o čemu sam pisao u nekoliko navrata u različitim prigodama. Ovom prilikom proširujem vlastita polazišta iznesena u tekstu "Dubrovačka pripovijest", objavljenom u časopisu za književnost i znanost Dubrovnik, n. s., 8/4, Dubrovnik, 1997., str. 145-161. Taj tekst, napisan ponešto slobodnijim esejističko-znanstvenim načinom, pokazat će se gotovo neizbježnim predgovorom ovome. Razlika je, međutim - a to će pažljivi čitatelj primijetiti - što sam odustao od nekih tadašnjih pretpostavki i zaključaka, isto kao što sam odustao i od onih napisanih prije gotovo trideset godina u zborniku radova "Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području", Izdanja HAD-a, 12, Zagreb, 1988., str. 39-50, posvećenom tada aktualnim temama koje su bile potaknute istraživanjima pod dubrovačkom Katedralom. K tome i ovdje nastojim opovrgnuti, ili barem dovesti u dvojbu koja bi pobudila razmišljanje, ona ustaljena uvjerenja kako se sve nevolje i stradanja jadranskih obalnih krajeva događaju poglavito zbog pogubnih i strašnih "provala Avara i Slavena" i njihovoga rušilačkog osvajanja gradova Epidaura i Salone. Propast Salone, naime, tema je bliska onoj o propasti Epidaura, a obradit ću je u posebnoj raspravi koja, kao i ova o Dubrovniku, polazi dobrim dijelom od pretpostavki koje sam bio naznačio radom o "Jednom primjeru jadranske poleogeneze" (Prilozi Instituta za arheologiju, 11-12, Zagreb, 1994.-1995., str. 63-70). Zato u izlaganju podsjećam na to moje odavna izloženo stanovište, a one uvriježene konstatacije o slijedu i načinu ugasnuća staroga svijeta u obalnoj Dalmaciji, ustaljene i u hrvatskoj historiografiji uobličene sheme, navode me da ih pokušam barem dovesti u dvojbu, ako ih ne uspijem osporiti.

Ključne riječi: srednji vijek, Rausij, kastrum, Dubrovnik, dubrovačka katedrala.

1. Povod raspravi

Nastanak Dubrovnika i *nastanak* Splita dvije su teme što odavna privlače mnoge autore koji ih razmatraju s različitih polazišta. Kad ih se spomene, ili se o njima počne pripovijedati, svi “naćule uši” - kako je jednom zgodom za slične atraktivne sadržaje kazao R. Katičić¹, a dodao bih toj lijepoj slici, požele i štogod nova reći, uvijek oslonjeni na istu, uobičajenu shemu tumačenja povijesnih događaja na svršetku 6. i na početku 7. stoljeća. Tema o počecima tih dvaju gradova postala je osobito privlačna pa potakne i maštu pokojega pisca nepripremljena za ozbiljnu raspravu, ali mnogo puta i onoga što se u nju uključuje ne donoseći ništa novo, jer se posve oslonio na konvencionalno i odavna prihvaćeno. Neke novije autore koji su pisali o Dubrovniku, njihove poglede, komentare i zaključke, pa i pretpostavke spomenuo sam u radu objavljenom u povodu arheoloških istraživanja ispod i oko dubrovačke *Katedrale* izvođenih osamdesetih godina². Prve interpretacije tada otkrivenih ostataka građevina objavio je u dva navrata voditelj istraživanja J. Stošić, relativno sažetim informacijama o tom kompleksnom i izuzetno važnome lokalitetu. Pri tome se usputno dotaknuo i *početaka* Dubrovnika nalazeći polazište u vlastitim interpretacijama otkrića - kako ju je nazvao - “trobrodne bizantske bazilike”³. Tada, treba to danas naglasiti, više nije ni mogao: sva onodobna objašnjenja početaka *Grada* temeljila su se na uvriježenim historiografskim konstatacijama o razaranju Epidaura, o provali Avara i Slavena, zatim na tekstu Konstantina Porfirogeneta i na radovima L. Beritića u kojima je opisivao nestale građevine, gradska utvrđenja i urbanistički

razvitak Dubrovnika⁴. Prikaz nekih novih nalaza s vlastitim objašnjenjem početaka Dubrovnika izložio je potom Ž. Peković kad je prije petnaestak godina pisao o prostornom razvitku grada, a nedugo zatim i u knjizi o nastanku i razvitku Dubrovnika, pa nedavno u radu o dubrovačkoj katedrali, objavljenome u zborniku priređenome u povodu tisućite godine nadbiskupije te napokon u radu o crkvi Sv. Stjepana u Pustijerni⁵.

O ranosrednjovjekovnome graditeljstvu Dubrovnika i okolice s referiranjem na druga, susjedna područja i dotad aktualne autore, s kritičkim osvrtom na pojedina tumačenja, pisao je u više navrata I. Fisković⁶. Nekoliko radova o dubrovačkim temama povezanim uz nastanak *Grada*, graditeljstvo i skulpturu starokršćanskoga doba i ranoga srednjeg vijeka napisao je I. Žile, često donoseći i koristan katalog obrađenih predmeta⁷. Vlastite priloge o po-

¹ R. KATIČIĆ, Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 19, Split, 1898., str. 243. Pretiskano u: *Uz početke hrvatskih početaka* (= *Uz početke*). Split, 1993., str. 206.

² Ž. RAPANIĆ, Marginalia o postanku Dubrovnika (= *Marginalia*), u: *Izdanja HAD-a*, 12, Zagreb, 1988., str. 39. Taj svezak izdanja *Hrvatskog arheološkog društva* bio je čitav posvećen, kako mu kaže i naslov, arheološkim istraživanjima u Dubrovniku i dubrovačkom području.

³ J. STOŠIĆ, Prikaz nalaza ispod Katedrale i Bunićevih poljana u Dubrovniku (= *Prikaz nalaza*), *Izdanja HAD-a*, 12, Zagreb, 1987., str. 15-30 i nešto poslije, ali u biti ponovljeno iz prethodnog izvještaja, u: J. STOŠIĆ, Istraživanja, nalazi i problemi prezentacije pod katedralom i Bunićevom poljanom (= *Istraživanja*) u: *Obnova Dubrovnika 1979-1989*, Zavod za obnovu Dubrovnika /bez mj./, 1989., str. 326.

⁴ L. BERITIĆ, *Utvrđenja grada Dubrovnika*. (= *Utvrđenja*). Zagreb, 1955. – L. BERITIĆ, Ubikacija nestalih građevinskih spomenika Dubrovnika (= *Ubikacija*), *Prilozi povijesti umjetnosti dalmacije*, 10, Split, 1956., str. 15-83. – L. BERITIĆ, *Urbanistički razvitak Dubrovnika*. (= *Urbanistički razvitak*) Zagreb, 1958.

⁵ Ž. PEKOVIĆ, Nastanak i razvoj Crkve sv. Vlaha u Dubrovniku, *Dubrovnik*, n. s., sv. 5/5, Dubrovnik, 1994., str. 49. – Ž. PEKOVIĆ, Urbani razvitak Dubrovnika do 13. stoljeća, *Dubrovnik*, Časopis za književnost i znanost, Dubrovnik, n. s., 8/4, Dubrovnik, 1997., str. 166-211. Opširnije u knjizi: Ž. PEKOVIĆ, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada. La fondation et le développement de la ville médiévale*. (= *Dubrovnik. Nastanak i razvoj*), Split, 1998. – Ž. PEKOVIĆ, Nastanak i razvoj katedralnog sklopa u Dubrovniku, u: *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije (998-1998)*, (ur. Ž. Puljić, N. A. Ančić), (= *Zbornik nadbiskupije*), Dubrovnik, 2001., str. 517-576. – O počecima i prvim stoljećima srednjovjekovnoga Dubrovnika pisao je Peković i u radu: Ž. PEKOVIĆ, Crkva Sv. Stjepana u Pustijerni, *Munuscula in honorem Željko Rapanić*. Zbornik povodom osamdesetog rođendana, (ur. M. Jurković, A. Milošević), (= *Munuscula*) Zagreb - Split, 2012., str. 341-375.

⁶ Ovdje izdvajam dva njegova rada: I. FISKOVIĆ, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, *Izdanja HAD-a*, 5, Zagreb, 1980., str. 213-254. – I. FISKOVIĆ, Crkveno graditeljstvo dubrovačke regije u svjetlu povijesti od IX. do XII stoljeća, *Zbornik nadbiskupije*, str. 399-453.

⁷ I. ŽILE, Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike (= *Spolia*), u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, *Izdanja HAD-a*, 12, Zagreb, 1988., str. 175-188. – I. ŽILE, Arheološki nalazi unutar perimetra povijesne jezgre grada Dubrovnika (= *Arheološki nalazi*), *Opus-*

morskoj problematici jadranske obale, Dubrovnika i komentare arheoloških istraživanja, koja su se provodila posljednjih desetljeća u Dubrovniku, a povezane uz pomorske teme, sabrao je A. Ničetić u dvije vrlo korisne knjige. Prva od njih zato, jer obrađuje one teme koje su važne za svaki pristup moru, obali, lukama i brodovima, teme kojima historičari olako pristupaju nesprenni za dobre interpretacije⁸. Neki Ničetićeви zaključci historiografske naravi, međutim, koji se temelje uglavnom na Stošićevu datiranju “bizantske bazilike” u 7.-8. stoljeće, ili su mu vlastito mišljenje, nisu prihvatljivi. Pod privlačnim naslovom *Totius gentis metropolim* složio je I. Prlender faktografijom bogat rad, pomalo sinteznog obilježja (zato ga ovdje i uvrštavam) koji, po mome sudu, nije odgovorio uloženoj trudu⁹. Što bi se krilo iza formulacije, kojom se koristio za naslov, Prlender nije objasnio, a taj navod iz *De thematibus* i *Vita Basilii* drži pokazateljem o “značajnom usponu Dubrovnika tijekom prvih dviju trećina IX. stoljeća” (str. 11). Takav zaključak, naravno, ne mogu prihvatiti kao ni onaj da su početci *Grada* još uvijek zagonetni (str. 1). Autor je kompilirao dosadašnja mišljenja, mjestimice ih komentirao pa, oslonivši se mnogo puta upravo na tamošnje netočnosti, nije odmakao od tih svojih polazišta¹⁰. O radovima spo-

menutih, kao i novijim radovima I. Stevovića, D. Zelića i još pokojeg autora koji dotiče razne pojedinosti povezane uz početke Dubrovnika, bit će naprijed riječi pa i moje suglasje ili nesuglasje s onim što su napisali.

Bilo je, međutim, i prije i poslije prvih reagiranja u povodu otkrića ispod *Katedrale*, među autorima koji su o tome pisali, i onih koji su jasno činili nejasnim, tj. objašnjavali *clarum per obscurum*, kako kaže latinska uzrečica. Ta se više puta može upotrijebiti u našoj historiografiji i dobro primijeniti, svaki put, naravno, u nekome drugačijem kontekstu. Ona je, nažalost, vrlo aktualna i u interpretacijama hrvatskoga ranog srednjega vijeka i mnogih tema što su s njim povezane, a koje su zapravo ipak prilično jasne. To razdoblje koje, naravno, nije *aevum clarum*, već naprotiv, prilično *obscurum*, ne treba, kao ni početak *Grada*, današnjim interpretacijama činiti tajnovitim. Takvim tumačenjima najčešće se ističu pisci koji nisu historičari ili arheolozi, nisu barem u onom smislu kojim se u razlaganju svojega mišljenja koriste određenim historiografskim, odnosno arheološkim postupcima. Najčešće su to pravници, pokojni arhitekt, ali ima i maštovitih povjesničara umjetnosti i pomorskih stručnjaka. I jednima, i drugima, i trećima i četvrtima neki izvor, pisani poglavito, a ponekad i materijalni ostatak, predstavlja činjenicu koje se nepokolebljivo drže i na njoj neustrašivo grade. Ne provjeravaju njihovu vjerodostojnost, razlog pisanju i namjere staroga pisca, porijeklo materijalnoga traga ili okolnosti nalaza, nego ni društvene i političke prilike u kojima je sastavljen neki tekst, odnosno okolnosti gdje je nastao ili kako je pronađen neki arheološki, materijalni ostatak. Ponovit ću zato i ovdje davne riječi M. Blocha iz *Uvoda* iz njegove knjige *La société féodale* (njima se rado koristim!) gdje piše: “Historičar zaista nije slobodan čovjek. O prošlim vremenima znade samo ono što mu ona žele povjeriti”¹¹. Opisujući povijesno vrelo na drugome mjestu kaže

cula archaeologica, 23-24, Zagreb, 1999.-2000. – I. ŽILE, Kameni namještaj i arhitektonska plastika prve dubrovačke katedrale (= *Kameni namještaj*) u: *Zbornik nadbiskupije*, str. 455-516. – I. ŽILE, Naselje prije Grada (= *Naselje*), *Dubrovnik*, n. s., 8/4, Dubrovnik, 1997., str. 97-123.

⁸ A. NIČETIĆ, *Povijest dubrovačke luke*. (= *Povijest luke*). Dubrovnik, 1996., te A. NIČETIĆ, *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi svetog Pavla*. (= *Nove spoznaje*), Dubrovnik, 2005. Na kraju knjige u: *Bilješka o piscu*, str. 434. navedeni su i ostali njegovi radovi o Dubrovniku i dubrovačkoj luci.

⁹ I. PRLENDER, “Totius gentis metropolim”, *Historijski zbornik*, 51, Zagreb, 1998., str. 1-16. (Citate kojima se koristi vidi u: F. RAČKI, *Documenta*, 170, str. 342 i 344).

¹⁰ Uz vrlo dvojbene pretpostavke i neobičnu terminologiju, Prlender tako piše o “tajni nastanka”, o “zagonetnim začecima” grada, o “gospodarskom djelovanju” Rausija (str. 1), o Dubrovniku “utvrđenom gradu u 8. stoljeću” koji je “preživljavao zahvaljujući pružanju lučkih usluga i trgovačkoj djelatnosti” (str. 3), o njegovu “brodovlju koje preuzima važne zadatke u okviru carske politike” (str. 10), pa o njegovome “ratnom brodovlju” (bilj. 68), spominje i neku nepoznatu mi titulu “samostalnog nadbiskupa” (str. 13) itd. To je, dakako, nepotrebno komentirati, jer je očito riječ o nepažnji

autora koji je bio ponesen konvencionalnim objašnjenjima i tumačenjima pa ih nije pažljivije prihvatio. Ako nije tako, onda je ovaj rad na razini Koščakova, koji komentiram u bilj. 25. Suprotna tumačenja iznosim i obrazlažem u sljedećim poglavljima.

¹¹ Citirano prema talijanskom prijevodu, M. BLOCH, *La società feudale*. Torino, 1987., str. 7. Vidi i ono što sam napisao u knjizi: Ž. RAPANIĆ, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*. (= *Od palače do općine*), Split, 2007., str. 146, pa na tim načelima složio i vlastiti pogled koji nastojim što dosljednije provoditi.

i ovo: "Neki tekst je poput svjedoka na sudu: ne govori, ako ga se ne pita. Historičaru je bitno složiti upitnik"¹². Valja ga, dodat ću tim njegovim riječima, složiti s današnjih polazišta i našega znanja o prošlim vremenima. Drugi će poslije nas, vrlo vjerojatno, napraviti neki drugačiji. Zato je pitanja, koja se upućuju nekom starome tekstu, važno ne samo postaviti, nego i pažljivo koncipirati. Upitnik je vjerujem, katkad čak važniji od odgovora: mora biti objektivna i nepristrana, pa se upravo u tome očituje postupak historičara, koji se i po tome razlikuje od pristupa strasnog amatera, domoljuba ili političara koji pišu ili govore unaprijed znajući željeni odgovor. Izvor, naime, katkad može reći i ono što se ne bi željelo čuti! Kad se takav put zanemari, to više nije znanost. Upravo zato citiram M. Blocha, jer je u primjeru *propasti* Epidaura i *početaka* Dubrovnika, te *propasti* Salone i *početaka* Splita, nespretnih pitanja temeljenih samo na čitanju pripovjednih izvora, a po tome i nespretnih odgovora, bilo poprilično. A oni, izvori, katkada su u međusobnu nesuglasju što svaki odgovor čini nejasnijim - *obscurum*. Samo iz nepreciznog i, naravno, vrlo često netočnog ili dvojbenog pripovijedanja Porfirogeneta, Dukljanina, Arhidakona, renesansnih i kasnijih pisaca, nije moguće predočiti dobru sliku početaka i rane prošlosti *Grada*. Ni onu Splita, kad se Carevoj doda samo pripovijest Arhidakonova. Grafički prikaz ranosred-njovjekovnoga Dubrovnika *Prospetto della città di Ragusa nel secolo XII*, kojemu sam ovdje posvetio znatnu pažnju, u nekim pojedinostima može, možda, njihovu sliku malo dopuniti, učiniti je *clarior* (sl. 2). Crtež, naime, donosi neke podatke koje kasniji pisci nisu mogli vidjeti, crtač ih

je, međutim, odnekle doznao pa ih uglavnom dobro prikazao: izgled tla (hridine) na kojem je sagrađen kastrum, okolni pejzaž sve do brda Srđa i šume - Dubrave, područje ranoga grada i u njemu nekoliko građevina. Da li je to doznao iz onih, nazvat ću ih prigodno "Katičićevih" zapisanih starih *memorija*, koje je ovaj otkrivao i slagao proučavajući rani Split i Dubrovnik¹³, ili možda čak iz kakvoga grafičkog prikaza, zasad nije moguće odgovoriti. Valja, međutim, naglasiti da, iako su na crtežu prikazane građevine koje pripadaju 10. pa i 11. stoljeću, crkva Sv. Stjepana, gradske zidine s kulama i *macerije*, nije nacrtao niti jedan detalj kojim bi naznačio more kao važan dio onodobnoga gradskoga bića. Nije ono naznačeno kojim uobičajenim simbolom mora, valovima, brodom vjetrokazom. Uvala nazvana *paludazzo* posve je bezlična, a u pretpostavljeno vrijeme (od 10. stoljeća nadalje) na koje bi se prikaz trebao odnositi, to svakako nije bila. Tu je, na žalost, trebalo biti pristanište, izvlačilište ili privezište brodova, jer ih je u to doba Rausij imao. Crtežu to znatno umanjuje cjelovitost ili potpunost informacije, pa iz njega smije crpiti samo ono što je potvrđeno i drugim izvorima. Nedvojbeno je da ne prikazuje *città di Ragusa* 12. stoljeća već je kompilacija starijih vremena.

Ove napomene koje sam složio u povećoj digresiji (a takvih će digresija još biti!) važne su kad se raspravlja o *obscurum* u počecima Dubrovnika i kada svaka rečenica pa i riječ izvora, mora biti poduprta još kojim valjanom argumentom kako bi mogle zajedno poslužiti za dobar zaključak. Pogubno je rješavati neku nejasnoću svaljujući nju, ili kakav iz te nejasnoće nametnuti problem, na drugoga: na pisca, na prepisivača, na davnog kompilatora starih tekstova koji je nešto pomiješao, pa na prevoditelja, katkada na klesara i na tko zna koju još drugu osobu. Isto tako sofisticirane rasprave o interpunkciji (a one se neizbježno nameću pri tumačenju starih

¹² M. BLOCH, u: *Revue de synthèse historique*, 46, Paris, 1929., str. 15 i d. I ovo je citirano po talijanskom izdanju knjige *Lavoro e tecnica nel Medioevo*. Bari, 1977., str. 35. – Pravnici, međutim (na primjer L. Margetić, pa i V. Koščak) koji put koriste povijesni izvor poput kakva dokaza obrani ili optužbi u pravnoj raspravi, upravo u smislu Blochove rečenice, umjesto da iz podataka koje čitaju u tekstu staroga pisca izdvoje valjani podatak kojim bi mogli poduprijeti historiografsku pretpostavku. Takvih primjera u ove dvojice zaista je mnogo. Prvome je, na primjer, anegdota iz Gottschalkova teološkoga traktata "prvorazredan povijesni izvor". Drugi je izmislio franačku vlast u Dalmaciji koja je, uz ostalo, piše on, potaknula nastajanje Dubrovnika. Vidi o istome: Ž. RAPANIĆ, Kralj Tripimir, Venecijanci i Dalmatinci u traktatu teologa Gottschalka iz Orbaisa, *Povijesni prilozi*, 44, Zagreb, 2013., str. 31, bilj. 14.

¹³ R. KATIČIĆ, *Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae, Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 17, Split, 1987., str. 17-51. /Pretiskano u: *Uz početke*, str. 99-130./ te R. KATIČIĆ, *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo*. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa (= *Aedificaverunt*), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 18, Split, 1988., str. 5-38 /Pretiskano u: *Uz početke*, str. 131-161. te također pretiskano u: *Dubrovnik*, n. s., 8/4, Dubrovnik, 1997., str. 39-73. U oba primjera Katičić je obradio mnoge pojedinosti filološke i historioografske naravi pa su to temeljni radovi za svako sljedeće raspravljanje o počecima obaju gradova.

tekstova gdje tih znakova nema!) kojom se mijenja čitava nit izlaganja, ne mogu biti uvijek posve čvrstim dokazom i prava potpora historiografskom zaključku. Koji put su takve intervencije neizbježne da se utvrdi što točniji smisao teksta, kako je to, na primjer, uradio M. Ančić interpretirajući odlomak franačkih anala gdje je riječ o knezu Borni¹⁴. Zato je pri čitanju pripovjednih izvora često važna i filološka interpretacija teksta, kakvu je više puta provodio R. Katičić¹⁵ ili, kad je riječ o Konstantinu Porfirogenetu i njegovu *De administrando imperio*, kako je to uradio M. Lončar¹⁶, pa i I. Basić objašnjavajući toponim i urbonim *Spalatum*¹⁷.

K tome i terminologija, kojom se današnji autor koristi, morala bi biti dosljedna i posve precizna, ustaljena, pri čemu je također važno razlikovati i neku pretpostavku od tvrdnje, prijedlog od čvrsta zaključka, ono što se sluti, od onoga što se iznosi kao vlastito mišljenje i, napokon, od onoga što je već nepobitno dokazano. Tu je negdje zapravo smisao i doseg svake interpretacije. Napokon, kako zanemariti i mnoge u razmišljanju važne pojedinoosti koje ne možemo niotkud saznati pa ih smijemo domišljati u granicama osobnoga znanja, vlastitog ideologijskog pogleda na neko doba ili problem, pa filozofijskog, religijskog, sociologijskog i konačno, u granicama onih općih spoznaja koje su svima jednako dostupne. Tu su položena moja polazišta koja nastojim slijediti u nekoj interpretaciji, u pretpostavci, tvrdnji ili zaključku.

Jedna od tema koje potaknu da se, kako kaže Katičić “naćule uši”, a koja pripada onome što je znatnim dijelom *clarum*, dakle samo po sebi ipak dovoljno jasno, jest i ona koja obrazlaže *početke i nastajanje* Dubrovnika. Nema tu ničega što bi trebalo uzbuđivati maštu i što bi nagonilo na suvišna

domišljanja, što se katkad događalo u starih i starijih pisaca, ali i u novih i najnovijih. Tako je nastajao onaj *obscurum* koji se, vjerujem, ipak može prilično rasvijetliti. Sve je danas s historiografskog stanovišta uglavnom jasno. Pogotovo poslije arheoloških, geoloških i maritimnih istraživanja. Najprije arheoloških pod temeljima *Katedrale* i u njezinoj blizini, a potom i na drugim položajima u *Gradu*, a onda i geoloških na kopnu i u luci, koja su istraživanja dala znatne dokaze o stoljetnim promjenama prirodnog ambijenta, razine mora i položaja obale užega gradskoga područja.

Vratio sam se zato poslije dugo vremena priči o *počecima i nastajanju Grada*, a na drugom mjestu to ću učiniti pišući o *propasti Salone i početcima Splita*, dvjema pričama o dvama gradovima koje običavam povezati zbog njihove posebne, a slične poleogeneze. Pri tome, a to mi je osobito važno, jer je to zapravo jedan od razloga ovih raspravljavanja, nastojat ću pokazati kako na prijelazu 6. u 7. stoljeće i tijekom njegovih prvih desetljeća u ovim dalmatinskim, obalnim jadranskim krajevima nije bilo - kako se uvijek pisalo u starijoj, a piše i u novijoj historiografiji - masovnih provala “nepreglednih masa Avara i Slavena”, silnih napadaja, rušenja, pokolja i sličnih strahota kojima su redovito obilježavani događaji tih desetljeća. Kad je riječ o prijadranskim krajevima taj uvriježeni zaključak temelji se samo na dvama pisanim izvorima, na pripovijedanju cara Konstantina Porfirogeneta i na pripovijedanju splitskoga arhiđakona Tome. Međutim, pomnijim čitanjem tih izvora i uvrštavanjem u raspravu općih političkih i gospodarskih okolnosti toga ranoga doba, moguće je pokazati i drugačiji put i tijek prve doseobe Slavena, njihovo relativno mirno, a ne uvijek agresivno naseljavanje u obalnoj Dalmaciji, pa s time u vezi i nestajanje i nastajanje spomenutog para gradova. Kad je, pak, o Dubrovniku riječ, treba konačno prihvatiti i činjenicu da on nije nastao na otoku (ili otočiću), kako se još uvijek piše, već na poluotoku kojemu je na tjemenu hridine bila vrlo vjerojatno prapovijesna gradina, pa potom bizantski *kastrum* iz kojega nastaje grad, objašnjiva i posve logična postanja i dobro objašnjena imena¹⁸. Prvo su nepobitno pokazali A. Ničetić i Ž. Peković, a drugo M. Kravar. O tim dvjema činjenicama bit će

¹⁴ M. ANČIĆ, From the Karolingian Official to the Ruler of Croats. Croats and the Carolingian Empire in the First Half of the 9th Century, *Hortus artium medievalium*, 3, Zagreb - Motovun, 1997., str. 7-13. / Tiskano u prijevodu: Od karolinškog dužnosnika do hrvatskoga vladara. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti*, 40, Zadar, 1998, str. 20-35./

¹⁵ R. KATIČIĆ u Predgovoru svoje knjige *Uz početke* objašnjava svrhu i domet takvih filoloških analiza starih tekstova.

¹⁶ M. LONČAR, *Filološka analiza Porfirogenetovih vijesti o Hrvatima*. (= *Filološka analiza*). Doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 2002.

¹⁷ I. BASIĆ, Najstariji urbonimi kasnoantičkoga i rano-srednjovjekovnoga Splita: *Aspalathos, Spalatum* i Jeronimov *Palatium villae* u svjetlu povijesnih izvora, u: *Munuscula*, str. 115-155.

¹⁸ Zanimljivo je da se nije primijetilo kako Porfirogenet ne spominje da je grad - *kastrum* na otoku ili otočiću, već samo kaže da se nalazi na strmoj litici. Usporedi s opisom Trogira!

još riječi u sljedećim poglavljima. Ovdje ih navodim samo kao tzv. *ključne riječi*, točnije kao važne odrednice ove rasprave.

U konstataciji da ima temelja za nove pretpostavke slažu se uglavnom svi koji su komentirali nove nalaze ili o njima, odnosno u vezi s njima, nešto napisali, bez obzira na nesuglasja u interpretacijama nekih nedvojbenih činjenica. Postoji, naime, nekoliko polaznih točaka koje su nepobitni *clarum*. To su: postojanje utvrđenja (*kastruma - kaštela*) na hridini nad morem, njegovo širenje prema sjeveru i prema istoku, zatrpavanje nekadašnje uvale koja se duboko uvlačila u kopno, te ostatci građevina, zidova i grobova. Utvrda je zasad zajamčena pisanim izvorima, njezino prerastanje u “grad”, točnije, širenje te prvobitne jezgre, Porfirogenetovim opisom i materijalnim činjenicama, dok razni i stari, i novi arheološki nalazi, uz utvrđene povijesne činjenice omogućuju dodatne zaključke i mnoga pobočna razmatranja.

Iznesena su, međutim, uglavnom uopćena objašnjenja početaka *Grada* (isto vrijedi i za *Spalatum*), oslonjena na ono što je odavna postalo konvencionalno, na pripovijedanje Porfirogeneta, na ono što nije moguće provjeriti, pa iz toga i na maštovita domišljanja. Točno je to primijetio A. Ničetić osvrćući se na školske udžbenike, enciklopedije, na turističke vodiče, web-stranice, novine i TV emisije, bez obzira na utemeljenost i na moju suglasnost sa svakom njegovom navedenom primjedbom¹⁹. Tako rade domaći autori, a inozemni kad pišu o Dubrovniku (ili o drugim sličnim temama) i ne mogu drugačije, jer se oslanjaju na ovdašnje²⁰. Može se, naravno, raspravljati o pojedinostima u počecima Dubrovnika tijekom prvih stoljeća ranoga srednjeg vijeka, tijekom 7. i 8., pa nastajanja grada tijekom druge polovine 9. i u 10. stoljeću, dakako,

i o mome prijedlogu, ali se sam početak pokazuje posve jasnim da bi se o njemu i dalje dvojilo. Dodat ću usput, što nije nevažno, da ni prvo ime *Grada - Rausion (Rausij)*, što sam već spomenuo, poslije rasprave M. Kravara, objavljene u svesku časopisa *Dubrovnik* koji je posvećen novijim spoznajama o njegovoj najstarijoj prošlosti, ne bi smjelo biti više dvojbeno²¹. Pisane, pak, izvore koji pripovijedaju o prvim razdobljima s filološkog, ali i s povijesnog stanovišta opširno je analizirao R. Katičić, pa se ni tu nema nešto bitno dodati²². Tome valja pridružiti i navode nekih starih dubrovačkih pisaca što ih je Ž. Peković prepričao i komentirao pišući o razvitku grada ili o pojedinom spomeniku (crkvi)²³. S ta tri rada u obzorju mnogo je lakše pristupiti pitanjima koja njihovi autori nisu obrađivali, negdje možda tek jače dotaknuli. Čini se zato da se počeci *Grada* ne mogu više smatrati toliko nejasnima pa, da bi se objasnili, u povijesni slijed nastajanja Dubrovnika, uključivati Sarmate, Gote, pa Avare i Slavene, čak Franke, cara Samuila, izmišljati dva Dubrovnika i dva Epidaura, pomišljati da je “naselje na hridini (Lave) bilo jedan od jačih rimskih emporija (trgovačko administrativnih središta)” ili “utvrđeni lučki grad”, da je u njemu (zbog nadgrobno natpisa jednog vojnika (*CIL III*, 1743, koji je ugrađen u kuću na Pustijerni) boravila rimska vojna posada već u 1. stoljeću, pa konstatacije kako je Rausij bio sigurna luka koja pruža trgovcima lučke usluge, omogućuje gospodarsko djelovanje, pa prirodne nepogode, potrebe i plimne valove, i tko bi znao što još, a sve to zato, da bi se *utemeljivši* tako novi grad našao i razlog zbog kojega se *sagradila* velika “bizantska bazilika” - Katedrala!²⁴. Vjerujem da bi se mnogi

¹⁹ A. NIČETIĆ, *Nove spoznaje* str. 45.

²⁰ Nedavno je, na primjer, britanski historičar R. HARRIS napisao knjigu *Dubrovnik. A History*. London, 2003., koja je prevedena i tiskana pod naslovom *Povijest Dubrovnika*. Zagreb, 2006. Napisao ju je nedvojbeno s plemenitom namjerom, ulažući mnogo truda kako bi svladao brojne rasprave i mišljenja hrvatskih i starijih jugoslavenskih autora pa složio prošlost *Grada* od njegovih prvih početaka do Domovinskoga rata. Knjiga je korektno napisana, bogato informativna za inozemnog čitatelja, domaćemu, pak, nije neophodna. I R. Harris, naravno, koristeći se ovdašnjom literaturom, vidi u počecima *Grada* mnoge nepoznanice, pa prvo poglavlje knjige i naslovljuje “Začeci i zagonetke Raguse: Nastanak Raguse/Dubrovnika”.

²¹ M. KRAVAR, Oko toponima *Ragusa, Dubrovnik*, n. s., 8/4, *Dubrovnik*, 1997., str. 74. Prije Kravara prva obrazlaganja toponima ili urbonima izložio je P. SKOK, *Les origines de Raguse (= Origines)*, u: *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*, 10/3, Prag, 1931., str. 449–456. Skokov rad objavljen je u prijevodu O. Ligorija pod naslovom: O podrijetlu Dubrovnika. Istraživanja iz historijske toponimije i historijske lingvistike, *Dubrovnik*, n. s. 22/4, *Dubrovnik*, 2011, str. 81–123. Također P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, s.v. Ragusium*, Knj. III, Zagreb, 1973., str. 98.

²² R. KATIČIĆ, *Aedificaverunt*, str. 131 i d.

²³ Ž. PEKOVIĆ, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj*, na više mjesta.

²⁴ Ta sam tumačenja uglavnom prepričao u: *Marginalia*, cit. u bilj. 2. Prenose ih i J. Stošić i Ž. Peković u svojim radovima. Treba podsjetiti da je mnoga pitanja rano-srednjovjekovne povijesti Dubrovnika davno obradio

autor, došavši na stranputicu iz koje nema nikakva izlaza danas rado odrekao takvih riječi. Valja međutim ipak upozoriti na rad V. Koščaka, objavljen u već citiranome svesku časopisa *Dubrovnik*, koji je rad primjer historiografske površnosti na razini diletantizma što dovodi u nevolju svako ozbiljno razmišljanje²⁵. *Dubrovnik* je, međutim, uza Split primjer jednog oblika ovdašnje poleogeneze (nikako izuzetne ili jedinstvene u europskim razmjerima!), koji ne traži nikakvo neobično objašnjenje nastanka, odnosno svojih početaka²⁶. Pri tome, dakako,

L. BERITIĆ, Ubikacija, str. 15-83, pa u knjigama: L. BERITIĆ, *Utvrđenja*. – L. BERITIĆ, *Urbanistički razvitak*. – L. BERITIĆ, *Utvrđenja grada Dubrovnika*. / Bez mjesta i godine./ Pretisak s dopunama izdanja iz 1955. Zatim J. LUČIĆ, Povijest Dubrovnika od VII stoljeća do godine 1205. (= *Povijest Dubrovnika*), *Anali Historijskog instituta JAZU*, 13-14, Dubrovnik, 1973, str. 7-139 (opširan rad bogat vrijednim podatcima), te J. LUČIĆ, Dubrovčani na jadranskom prostoru od VII. stoljeća do godine 1205. *Rad JAZU*, 369, Zagreb, 1975., 3-38. /Pretiskano u: J. LUČIĆ, *Dubrovačke teme*. Zagreb, 1991., str. 5. – V. FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808*. Dio I., Od osnutka do 1526. Zagreb, 1980. Mnoge su pojedinosti u tim knjigama opovrgnute, no one su pune podataka itekako korisnih današnjemu čitatelju pa ih se ne bi smjelo zanemariti. Noviju literaturu o Dubrovniku, povezanu sa svojim izlaganjem, naznačio je I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* (= *Bizant*), Zagreb, 1992. i I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb, 1995.

- ²⁵ V. KOŠČAK, Od Epidaura do Dubrovnika, *Dubrovnik*, n. s. 8/4, Dubrovnik, 1997., str. 5. Komentirati tamo napisane netočnosti bio bi posve uzaludan posao pa prepuštam radoznalnu čitatelju da se time, ako poželi, sam zabavi. Uza silnu marljivost kojom je prikupljao, navodio pa sažeto prepričao na svoj način (tj. često puta onako kako mu odgovara) gotovo sve što je napisano o Epidauru i Dubrovniku, pa pri tome čak utemeljio i novi Epidaur, Koščak se nije odmaknuo od nesuvisla slaganja pročitanih podataka. Spomenut ću tek jednu besmislicu, u bezbroju sličnih, napisanu na samome kraju rasprave na str. 38 koja glasi: “*Tek dolazak franačke vojske 791. god. na istočnu obalu Jadrana omogućava povratak Romana u napuštene gradove na kopnu. Franci grade na mjestu nekadašnjeg Ragusiuma - Epidaura kaštel Lave, po kojem se stanovito vrijeme zove i novo srednjovjekovno naselje u koje se vraćaju potomci nekada izbjeglih Romana. Prema tomu, u ovom slučaju otoci i Astoreja su stariji od grada, jer se on nije proširio na svoju okolicu nego je ona osnovala srednjovjekovni grad. Kao njegovo ime sve više prevladava stari naziv Ragusium, kasnije Ragusa, Rausion, Raugia. Ime Epidaurum (Novum) sačuvali su jedino Slaveni u obliku Dubrovnik. Franci obnavljaju biskupiju i katedralu, ali ona propada zajedno s najvećim dijelom grada u potresu i plimnom valu 850. godine. Tek tada je stvoren morski rukavac i močvara*

treba biti načistu sa značenjem nekih pojmova o kojima se raspravlja ili se koriste da bi se o nečemu raspravljalo. Takve su, u konkretnoj prilici, riječi *pribježište*, *refugij*, pa *utvrđenje*, *kastrum* i *kaštel*, odnosno te riječi u izvornom latinskom obliku, zatim još riječ *grad* i česta dvojbena sintagma *urbano naselje* (zašto ne kazati grad, ako je o takvu obliku naselja riječ?), odnosno *urbs* i *civitas*, riječi što ih koriste i stari pisci, i suvremeni autori, jedni i drugi, katkada prilično nedosljedno²⁷. Ne navodim ovdje one termine koji su stilskog ili kojeg drugog tipičnog povijesno-umjetničkog obilježja, a uvlače se u historiografsku terminologiju i takvu procjenu.

Arheološki nalazi, otkriće starijih crkava ispod današnje *Katedrale* i ostataka raznih građevina pokraj nje, na Bunićevoj poljani te pod Kneževim dvorom i u njegovoj blizini, unijeli su prilično novih spoznaja, ali otvorili i dileme koje ne bi trebalo umnažati nepotrebnim domišljanjima. Uvijek, vjerujem, ipak u dobroj namjeri i želji da se svaka riječ nekoga pisca prošlih vremena, bilo da je riječ o historiografskom ili literarnom tekstu, dovede u sklad novo složene pretpostavke ili usuglasi s onim konvencionalnim zaključcima. S obzirom da je nekoliko važnih radova tiskano poslije mojih, a da zavrjeđuju osvrt, jer donose prilično novoga²⁸,

u nizinskim predjelima oko današnje Place (Stradun). Tada i biskupsko sjedište prelazi u Kotor. Dubrovačka biskupija se ponovo osamostaljuje na splitskoj sinodi 925. godine. Tijekom 10. i 11. stoljeća nizinski predjeli su nasuti i ponovno je uspostavljen jedinstveni gradski prostor.” Pametnome u ovoj prilici ono latinsko *sat* nije dovoljno, ovo je previše!

- ²⁶ Ž. RAPANIĆ, Jedan primjer jadranske poleogeneze (= *Primjer poleogeneze*), *Prilozi Instituta za arheologiju*, 11-12, Zagreb, 1994.-1995., str. 63-70, zatim: Ž. RAPANIĆ, O gradu i njegovu prostoru. Zapažanja potaknuta listanjem komunalnih statuta, *Godišnjak grada Korčule*, 5, Korčula, 2000., str. 31-46. Vlastiti pogled na nastanak Dubrovnika obrazložio sam najprije u *Marginalia*, str. 40, pa u radu: Dubrovačka pripovijest, *Dubrovnik*, n. s., 8/4, Dubrovnik, 1997., str. 145. To sam pitanje doticao više puta, posljednji put u knjizi: *Od Palače do općine*, str. 9 i d.

- ²⁷ Vidi u: R. KATIČIĆ, *Aedificaverunt*, gdje bogato citira i komentira tekstove srednjovjekovnih, pa renesansnih i baroknih pisaca.

- ²⁸ Objavljeni su u već citiranom časopisu *Dubrovnik*, n. s. 8/1997, koji je znatnim dijelom posvećen, kako glasi podnaslov jednog bloka članaka, *Novijim znanstvenim spoznajama o genezi grada Dubrovnika*. – Novu interpretaciju nalaza ispod *Katedrale* povezano s počecima Dubrovnika izložio je Ž. PEKOVIĆ, u: *Dubrovnik. Nastanak i razvoj*, str. 83 i d. K tome valja dodati i niz njegovih radova koje ću navoditi na sljedećim

ali i zbog one uvodno spomenute privlačnosti teme, vratio sam se “početcima i nastanku *Grada*”, osnažen spoznajama koje sam stekao proteklih godina. Karakter ove rasprave nameće potrebu da ponovim i neka prethodna vlastita razmišljanja, objavljena na raznim mjestima, ali iznesem i ona koja sam u međuvremenu znatno promijenio i mjestimice dopunio obogaćen novim znanjem. Pokušat ću zato rezimirati i staro i novo, pa zatim izložiti ponešto izmijenjeno viđenje postanka i nastajanja Dubrovnika!

2. Okvir raspravljanja

Čitavo istočnojadransko primorsko područje od iskona je povezano s mediteranskim svijetom kojemu po svojem ukupnome biću i pripada. Prometni i trgovački razlozi učinili su taj kraj neizostavnim dijelom antičkog, a potom i svakog sljedećega povijesnog zemljovida. Ta sredozemna komponenta ostavila je na istočnoj obali Jadrana, uz ostalo, jedan vrlo očit, nezaobilazan i trajan trag: to su gradovi. Oni su promišljene, više puta i planirane graditeljske strukture u kojima su bila sjedišta uprave, organizirane civilne i crkvene vlasti, središta trgovine, poveznice prometa, izvorišta reda, kulture i napretka. To se podjednako odnosi na one stare,

stranicama. Izostavljam ovdje nabrojanje obilne starije literature, jer je uglavnom sva navedena u ovim, upravo citiranim raspravama. Valja upozoriti i na dva rada I. STEVOVIĆA i to: *New Cognizance on Early Byzantine Dubrovnik in the 6th Century* (= *New Cognizance*), *Starinar SANU*, 42, Beograd, 1991., str. 141 te čini mi se zanimljiviji i vrjedniji: “*Prospetto della città di Ragusa*” Novi izvor za najraniju istoriju vizantijskog Dubrovnika (= *Prospetto*), *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 29-30, Beograd, 1991., str. 137. – O bizantskoj prisutnosti i ulozi na Jadranu u rano doba s mnogih aspekata vidi: I. GOLDSTEIN, *Bizant*. Naznačit ću još dva rada o pitanjima koja su upravo ovdje važna; oba su objavljena u *Hortus artium medievalium*, 4, Zagreb - Motovun, 1998., u svesku koji je podnaslovljen: *Between East and West*. To su rad: I. GOLDSTEINA, *Byzantium on the Adriatic from 550. til 800.*, *Hortus artium medievalium*, 4, Zagreb - Motovun, 1998., str. 1-14, te rad M. ANČIĆA, *The Wanning of the Empire. The Disintegration of Byzantine Rule on the Eastern Adriatic in the 9th Century*, str. 15–24. (U prijevodu: *Imperij na zalasku. Nestanak bizantske vlasti na istočnoj obali Jadrana u 9. stoljeću* (= *Imperij na zalasku*): *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU*, 41, Zadar, 1999., str. 1-20). Osim ovih za “povijesno-pomorski” aspekt nastajanja Grada radovi A. Ničetića navedeni ovdje u bilj. 8. Valja spomenuti i zbornik radova *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije*. Dubrovnik, 2001. Za ovu priliku osobito su važne rasprave u II. i III. dijelu zbornika.

još iz protopovijesnoga doba, grčkih kolonija, kao i na one koji nastaju u rimsko ili kasnorimsko doba, te na gradove ranoga srednjeg vijeka, a potvrđuje se i materijalnim ostacima i svekolikim duhovnim nadgrađem, koje vrlo često krije dragocjene uvide u ustrajnost da se opstane na jednome mjestu i da se tu živi, napreduje ili trpi²⁹.

Srednjovjekovni, pak, gradovi na istočnoj obali Jadrana traju i postoje u posebnim uvjetima vrlo reducirana periferna života, izvan glavnih smjerova i nekih germanskih (langobardskih i poslije franačkih), i potom slavenskih prodora na tlo Carstva. Bili su, tako reći, izvan “uporabe” pa stoga i izvan pamćenja. O njima nema pisanih podataka poslije svršetka 6. i početka 7. stoljeća, jer su dugo ostali podalje od interesa kako zapadnih, tako i istočnih pisaca, kroničara, biografa, historiografa ili analista te papinske kancelarije. Franačka je historiografija kratko obuhvaćala Furlaniju i Istru, nešto malo i Panoniju, ponajviše u povezanosti s avarskim ratovima Karla Velikoga i konfiguriranja dalmatinsko-liburnskoga, nazovimo ga prigodno, Bornina dukata, a bizantska nije bilježila zbivanja koja su bila relativno daleko od carske metropole, tada ugrožene Perzijancima, Avarima, Slavenima pa Arapima. Njima se tada posvećivala sva državna pažnja što se, posve logično, odrazilo i na zanimanje onodobnih pisaca. Valja dodati da samo organizirane zajednice dužega trajanja i znatne moći, bez obzira jesu li civilne ili crkvene, imaju razloga bilježiti događaje i pisati o sebi. To rade i državne, i crkvene kancelarije, veliki bogati samostani, sređene komunalne strukture, točnije njihovi kroničari i notari. Vijesti o misiji opata Martina koji polovinom 7. stoljeća putuje obalom, skuplja relikvije mučenika i otkupljuje sužnje od Slavena, pa tako pričom uključuje dalmatinsku obalu u aktualna zbivanja, držim prilično dvojbenima³⁰. No, one vijesti zabilježene stotinjak godina poslije, vijesti o sudjelovanju nekoliko jadranskih biskupa na koncilu u Niceji 787. godine, posve su ozbiljne i vrijedne znatne pažnje³¹. Držav-

²⁹ Dotičući se ove teme u nekim prije citiranim radovima slijedio sam upravo misli M. SUIĆA izložene u posljednjem poglavlju njegove knjige *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976., str. 253, gdje je naznačio glavne smjerove proučavanja. – Vidi moj rad: *Il patrimonio dell’ antichità nella poleogenesi dell’ Adriatico orientale nell’ Alto Medioevo*, *Hortus artium medievalium*, 1, Zagreb - Motovun, 1995., str. 9.

³⁰ *Liber pontificalis*. /Ed. L. Duchesne./ Vol. I, Paris, 1952., str. 330. – F. RAČKI, *Documenta*, br. 166, str. 277. – O tim dvojbama pisao sam u knjizi *Od palače do općine*, str. 167.

ne, carske vlasti za Dalmaciju 7. i 8. stoljeća nisu bile zainteresirane pa o tamošnjim zbivanjima nema nikakva zapisana podataka.

Nešto obilnije vijesti o *Saloni* i tek nekoliko skromnijih o *Jaderu* i *Epidaurumu*, pa *Risinumu*, a držim ih vrlo pouzdanima, sačuvane su u dopisivanju pape Grgura Velikoga s tamošnjim biskupima. Ono se uglavnom odnosi na nevolje s kojima su se tada suočavala mnoga biskupijska sjedišta, ne samo na jadranskoj obali, nego i na područjima gdje su se naseljavali Germani i Slaveni i gdje se očitovala ekonomska kriza izražena na mnogovrsne načine i u različitim intenzitetima. Papa je dobro poznao i razumio stanje u jadranskim, dalmatinskim, ali i udaljenijim iliričkim krajevima, nevolje biskupâ i stanovnikâ gradova kojima je prijetila opasnost, negdje od Slavena, negdje od Avara. Tâ, dopisivao se čak s onima u Caričinu Gradu (*Justiniana Prima*), u Solunu, s onima u Grčkoj, ali i s biskupima i raznim svjetovnim dostojanstvenicima u Galiji, u Angliji. Rješavao je protokolarna pitanja crkvene hijerarhije, uočavajući i nastojeći eliminirati aktualne moralne nepodobnosti i zastranjenja, znatna i česta u Crkvi 6. i 7. stoljeća, što su se katkad očitovale u rasipništvu, privatizaciji crkvenih imanja i nemoralnu ponašanju. Tako i u pismima dalmatinskim biskupima upozorava upravo na te zablude, jer su u nevoljnim teškim vremenima zapostavili temeljnu misao kršćanskoga učenja o pomaganju siromasima, o skromnosti, pažnji prema bližnjemu i sl. Dopisivanje s jadranskim biskupima povezano je konkretno uz nevolje i opasnosti s kojima su se tada suočavala biskupijska sjedišta u čitavu Iliriku³². No, za te opasnosti, koje su prijetile od "barbara",

³¹ R. KATIČIĆ, Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji 787. godine (= *Imena biskupija*), *Filologija JAZU*, 11, Zagreb, 1982.-1983., str. 75-92. /Pretiskano u: *Uz početke*, str. 25-35/. – O tome i: Ž. RAPANIĆ, Ivan, biskup splitski, Donat, biskup zadarski i njihovo ravensko ishodište (= *Ivan i Donat*), u: *Prelogova baština danas*. Zbornik znanstvenog skupa u povodu devedesete obljetnice rođenja Milana Preloga. (ur. K. Horvat Levaj), Zagreb, 2013., str. 224-249.

³² To su pisma pape Grgura upućena salonitanskim biskupima Natalu i Maksimu, đakonu Honoratu, podđakonu Antoninu, kleru salonitanske crkve i Salonitancima, zatim Sabinijanu biskupu Jadera, kleru i stanovnicima Jadera, Malhu biskupu Dalmacije (!), Firminu biskupu Istre (!), svim biskupima Ilirika, pa svim biskupima Dalmacije, skadarskome biskupu Konstantinu i, što nam se čini zanimljivim, čak Ivanu, biskupu Justinijane Prime. Pisao je i vojnim zapovjednicima: prefektu Ilirika Jobinu i egzarhu Italije Kaliniku, te prokonzulu

znalo se odavna, još od doba sv. Jeronima, koji o tome piše na samome početku 5. stoljeća opisujući onodobne zabrinutosti i opasnosti koje su se tada nadvile nad Carstvo³³. Potkraj 6. stoljeća bilježi ih u još pogubnijim okolnostima papa Grgur Veliki. Opasnosti, naime, nisu došle iznenada, a strah je bio stalan već deseljećima.

Epidauritanski biskup - tada je to bio Florencije - u tim okvirima papina interesa za opasnosti što su prijetile od Slavena, ostao je relativno po strani, jer bivajući izvan glavnih prometnica zapadnoga Ilirika, koje su smjerale Naroni i Saloni preko današnje Bosne i Hercegovine i kojima su dolazili slavenski upadi u središnji Ilirik, grad nije bio izravno ugrožen. Bio je, međutim, vrijedan spomena u prilici tada vrlo čestih regionalnih crkvenih organizacijskih sporenja, internih sukoba, pa je papa Grgur intervenirao obraćajući se biskupima Salone i Jadera da u nastalome crkvenome sporu postupaju u skladu s načelima vjere³⁴. Potkraj stoljeća, naime, u listopadu 592. godine pisma je uputio salonitanskome nadbiskupu Natalu i podđakonu Antoninu u kojima se zalaže za Florencija, *epidauritanae ecclesiae episcopum* koji je bio optužen za neka nedokazana nedjela. I u *Jaderu* je u to doba bilo nesuglasica i problematičnih postupaka, pa se u prosincu 597. godine Grgur obraća tamošnjemu biskupu Sabinijanu, hvaleći ga jer je odustao od podržavanja Salonitanca uzurpatora, biskupa Maksima. Na kraju pisma spominje kako su "...*habitatores epidauriensis civitatis sibi restituendum poposcerunt Florentium*" - (stanovnici grada Epidaura zatražili da im

Marcelu. – Izbor pisama u: F. RAČKI, *Documenta*, str. 236 i d., zatim F. BULIĆ, San Gregorio Magno nelle sue relazioni colla Dalmazia (= *San Gregorio*), *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 27, Split, 1904., suppl. 1-3, str. 1-46. /Prijevod pod naslovom: Sv. Grgur Veliki papa i njegovi odnosi s Dalmacijom (= *Grgur Veliki*) u: F. BULIĆ, *Izabrani spisi*. (Ur. V. Gligo, izbor i redakcija N. Cambi), Split, 1984., str. 403-469/. Pisma citirana prema: GREGORII MAGNI, *Epistolae*, *Monumenta Germaniae Historica*, T. I., Lib. I-VII, Berolini, 1891., i T. II., Lib. VIII-XIV, Berolini, 1899.

³³ Hieronymus, *Epistola CXXIII, Ad Ageruchiam*, cap. 16 i 17, napisana 409. godine. Još prije, 396. godine, pisao je slično u: *Epistola XL., Ad Heliodorum*, cap. 16. O tome sam pisao u knjizi *Od palače do općine*, str. 132 i bilj. 210.

³⁴ GREGORII MAGNI, *Epistolae*, *Monumenta Germaniae Historica*, Lib. III, ep. 8 i 9. – F. RAČKI, *Documenta*, Excerpta, br. 21 i 22, str. 240. – F. BULIĆ, *Izabrani spisi*, Dok. IX, str. 430 i Dok. X, str. 431 u prijevodu.

se vrati biskup Florencije) i moli Sabinijana da ga obavijesti, ako nešto zna o tome slučaju³⁵. Epidauritanska je crkva tada nedvojbeno bila još aktivna kad se njezinu poglavaru obraća papa. Gdje stoluje Florencije, da li u gradu ili se već, kako vjerujem, bio preselio u kastrum Rausij, čini mi se da i nije osobito važno. Ne zna se točno ni gdje je stolovao Salonitanac nadbiskup Maksim, pa Teodor i još koji nepoznati tamošnji biskup³⁶. Jesu li se i oni, možda, već bili preselili u Palaču³⁷?

Kad je, međutim, riječ o jadranskom području, a osobito kad je riječ o Dubrovniku i Splitu, odnosno *Epidauru* i *Saloni*, pretpostavke o zbivanjima u spomenutim stoljećima i nešto poslije, ili koji mogući potpuniji zaključak, oslanjaju se poglavito na Porfirogenetov opis Dalmacije, odnosno na pripovijedanje mjesnog pamćenja što ga je zapisao i nakitio splitski arhidakon Toma³⁸. Valja, međutim, naglasiti kako se u svim pisanim vijestima, ne samo u Cara i Arhidakona, već i u autorâ koji su pisali poslije njih i slagali svoje kazivanje o nastanku Dubrovnika kao, na primjer, u Dukljanina i Milecija, te - Tuberona ili Anonima, naslućuje - kako je to pokazao Katičić³⁹ - neki stariji zapis (*memoria*); iz njega

su vrlo vjerojatno svi crpli podatke da bi ih ugradili u svoj rukopis. Glavni poticaj njegovu sastavljanju bila bi želja da se zabilježi tradicija mjesne crkve, konkretno rausijske - dubrovačke (*olim epidauritanae*), tj. da se ona, slično kao što se splitska očitovala nasljednicom salonitanske, pokaže nasljednicom epidauritanske. Ovom se konstatacijom koja nije ništa novo, nimalo ne osporava ili zanemaruje važnost onih dvaju glasovitih tekstova, kao ni materijalnih tragova, no ipak treba opreza kad jedni ne podupiru druge, ili kad nisu u dobrom suglasju s općim povijesnim zbivanjima, neosporno i dovoljno dobro utvrđenim činjenicama koje su potvrđene na još koji način.

Franačka, pak, jadranska epizoda koju se ponekad aktualizira (naravno ni ona, nazvat ću je dubrovačka - Koščakova!) nema dobrih argumenta koji bi ju objasnili. Čime pokazati franačku, tobože kratkotrajnu prisutnost pa čak i "vlast" na istočnoj obali i u tamošnjim gradovima? Dopusšteno je pretpostaviti da je u *Jaderu* (možda i u *Spalatumu*) početkom 9. stoljeća bilo franačkih optanata koji su, kao i u Veneciji, lavirali između Istoka i Zapada, a na tragu poslaničke misije zadarskoga duksa Pavla i biskupa Donata u Diedenhofen 805. godine no, primjetnih posljedica takva ponašanja ipak nema. Ostaje ipak nejasan i karakter, i doseg, i intenzitet neke moguće kratkotrajne franačke prisutnosti⁴⁰. Pri tome pažnju mi privlači onaj podatak zabilježen u tekstu zaključaka sabora u Rižani (804. godine) na kojemu predstavnici istarskih gradova i kaštela iznose pritužbe protiv duksa Ivana, franačkog upravitelja pokrajine. On ih je, naime, uz ostalo prisiljavao da svojim brodovima plove sve do Dalmacije. To bi moglo značiti, čak i svjedočiti - smije li se tako zaključiti? - i nekakav strateški interes franačkih vojnika i duhovnika ili barem nekakvu konkretniju njihovu pažnju upućenu toj obali pa čak i neku suradnju s tim jadranskim područjima. Koju, kakvu i koliku - ne bi bilo dobro domišljati. Postoji još jedan u tome smislu odavna intrigantan, a pa i zbnunjujući detalj:

³⁵ GREGORII MAGNI, Epistolae, *Monumenta Germaniae Historica*, Lib. VIII, ep. 11. – F. RAČKI, *Documenta*, Excerpta, br. 41, str. 249. – F. BULIĆ, *Izabrani spisi*, Dok, XXV, str. 451 u prijevodu.

³⁶ Vidi: Ž. RAPANIĆ, *Od palače do općine*, str. 167. – O biskupu (nadbiskupu) Teodoru: N. JAKŠIĆ, Predromanički reljef sa spomenom blaženog Teodora u Bolu na Braču (= *Reljef blaženog Teodora*), *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije.*, 25, Split, 1985., str. 49-63.

³⁷ O biskupu (nadbiskupu) Maksimu: N. CAMBI, Inicijali u splitskom evangelijaru kao mogući kronološki oslonac, u: *Munuscula*, str. 187. Tu se Cambi suglasio s mojom pretpostavkom o preseljenju crkvenih uglednika i crkvene vlasi (zajedno s civilnima) u carevu Palaču prije tzv. "propasti Salone".

³⁸ KONSTANTIN PORFIROGENET, *De administrando Imperio*, cap. 29-31. /Ed. R. J. H. JENKINS, Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. (= R. J. H. Jenkins), Dumbarton Oaks, 2002⁴. / – Također: *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (= *Viz. izv.*), tom II. /SANU, Posebna izdanja, knj. CCCXXII, Vizantološki institut, knj. 7, Beograd, 1959. – TOMA ARHIDAKON, *Historia Salonitana*. (= *Historia Salonitana*), Split, 2003. Dalje citiram prema tom izdanju. Za Porfirogeneta vidi i M. LONČAR, *Filološka analiza*. O Tomi Arhidakonu temeljna je rasprava R. KATIČIĆA, Toma Arhidakon i njegovo djelo, u: *Historia Salonitana*, str. 329–440.

³⁹ Odlomke Dukljanina, Milecija i Tuberona dalje citiram prema R. KATIČIĆ, *Aedificaverunt*, jer je tu autor sabrao i komentirao mnoge citate korisne u ovom raspravljanju.

⁴⁰ V. KOŠČAK, Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925.–928. godine, *Historijski zbornik*, 33-34, Zagreb, 1980.-1981., str. 291. – J. KOVAČEVIĆ, Od dolaska Slovena do kraja XII. veka. U: *Istorija Crne Gore*, sv. I, Titograd, 1967., str. 374. – O tome kratko i točno piše P. VEŽIĆ, *Sveti Donat - Rotunda Sv. Trojstva u Zadru*. Split, 2002., str. 21. – Suprotno o sličnome T. MARASOVIĆ, *La Spalato nell'epoca precarolingia e carolingia*, *Hortus artium medievalium*, 8, Zagreb - Motovun, 2002., str. 223-234.

ime *Hurocus* - koje neizbježno asocira na karolinški svijet - i ime njegove žene Dane, koje upućuje na slavenski (*ego Dana et Hurocus coniuge mea!*), što su uklesani na natpisu iz kotorskoga područja⁴¹. I neki graditeljski oblici poput crkava od Kotora, Dubrovnika, Splita i Zadra, o kojima se povremeno raspravlja, ne pružaju ili barem ne potiču uvijek baš jednostavne odgovore⁴². No, to su pitanja za neku drugu priliku, a ovdje ih samo uzgred apostrofiram, jer se na neki način, iako periferno, ipak dotiču i početka i nastanka Rausija.

I priče temeljene na povijesnom sjećanju, na *vetustiores memoriae*, kako je Katičić naslovio rad o crkvi u *Spalatumu*, otkrivaju dio prvoga, ranoga gradskog bića, koji put njegov poetizirani nastanak u čemu se uvijek mora naslutiti i ponešto zbilje. Poniranje u neprozirnu prošlost, naime, dopušta i danas moguće nove, drugačije pretpostavke, rekao bih na tragu one davne, toliko puta citirane rečenice arhiđakona Tome, koji kaže da se “povijest” piše slijedeći *partim scripta i partim relata*, nadograđujući na dotad napisano a, što je vrlo važno i danas kada se piše o sličnim temama, i ono *opinionem sequens*, tj. slijedeći domišljanja, Upravo zato, u konkretnom primjeru, otkrivanje porijekla *Grada* pobuđuje pažnju i uzastopno potiče novo razmišljanje pa tako i ja odustajem od nekih objašnjenja koja sam bio izložio prije mnogo godina, a koja se još uvijek citiraju.

Opisao sam, evo, onaj u naslovu poglavlja označeni “okvir raspravljanja”.

3. Od *kastruma* - *kaštela Rausion* do istoimenoga grada

U rimsko doba i ona još starija, u pretpovijesna i protopovijesna, bliža okolica i uže područje današnjega Dubrovnika bili su naseljeni otprilike kao i čitav priobalni kraj od Pelješca, preko Stona i Slanoga, do Cavtata i Kotorskoga zaljeva. Nepotrebno

je dokazivati tu činjenicu nabranjem nalaza kojih negdje ima više, negdje manje što, kao i drugdje, ne ovisi uvijek o stvarnome intenzitetu nekadašnje naseljenosti, već i o istraženosti ili o slučajnim nalazima sretnih ljubitelja starina nekada, odnosno arheologa u novije doba. Ovo područje ničim se bitno ne razlikuje od ostalih uz istočnu obalu Jadrana. Uvjeti i razlozi nastajanju naselja posvuda su bili vrlo slični, a okolica današnjeg Dubrovnika itekako prikladna za život i boravak tadašnjih zajednica. Kad je riječ o tragovima ili ostacima najstarijih doba života na području *Grada*, pažnju valja obratiti na ono što je sabrao I. Žile⁴³, a objavio u časopisu *Dubrovnik*, u kojem su iznesene i novije spoznaje o genezi grada, kako je jasno istaknuto u samome podnaslovu i sadržaju toga sveska. Kad se to pridoda onome što donose skromni pripovjedni izvori, slika posljednjih stoljeća staroga svijeta postaje i na ovim područjima prilično jasnija. Zbog potpunijeg uvida u čitavo to područje, valja dodati i rasprave S. Čače o Anonimnome ravenskome geografu koji je u svoj opis zemalja uključio i južnojadranska područja pa tako pružio još važnih podataka⁴⁴.

Prikladni prirodni ambijenti, krajevi poput zaklonjenih uvala, ušća rijeka, dolina i uz njih pošumljeni brežuljci, riječni prijelazi i putni prijevoji, redovito privlače i zajednice koje žive od mora, odnosno zemljoradnje ili stočarstva. Na jednom od takvih, u načelu uvijek pogodnih mjesta, bila je na hridini nad morem gradina *Rausij*, a pod njom dobar zaklon za brodove⁴⁵. Nedaleko od gradine je plodno, obradivo tlo, a nešto dalje na zapad je rijeka. Tadašnjim stanovnicima toga i okolnoga područja nisu bile važne prometne veze s dubokim zaleđem; njima je bila dovoljna cesta prema zapadu (*Stagnum*) i prema istoku (*Epidaur*) i, naravno, obližnje more zbog susjednih otoka⁴⁶. Značenje te naseobinske tradicije u neposrednoj okolici današ-

⁴¹ O imenu i njegovu ambijentu: I. NIKOLAJEVIĆ, Une question onomastique du littoral méridional Adriatique, u: *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini*, Novi Sad, 1978., str. 91. Ona citira u bilj. 1-4 prethodne radove J. Kovačevića o tome natpisu i imenu. Natpis donose: R. MIHALJČIĆ - L. STEINDORFF, *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Wiesbaden, 1982., str. 89.

⁴² J. MARTINOVIĆ, Prolegomena za problem prvobitne crkve Sv. Tripuna u Kotoru, *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije* 30, (Prijatelj zbornik 1), Split, 1990., str. 5-29.

⁴³ I. ŽILE, *Spolia, Naselje i Arheološki nalazi*, ovdje citirani u bilj. 7. Osim opisa sačuvanih ostataka naveo je što se o njima pisalo i dotaknuo pokoje pitanje što ga postavlja taj prilično velik i raznovrstan broj nalaza.

⁴⁴ S. ČAČE, Kozmografija Anonima Ravenjanina i počeci Dubrovnika (= Kozmografija), *Dubrovnik*, n. s., 8/4, Dubrovnik, 1997., str. 84-93, te S. ČAČE, Civitates Dalmatiae u “Kozmografiji” Anonima Ravenjanina (= Civitates), *Diadora*, 15, Zadar, 1993., str. 347-439.

⁴⁵ O tome na više mjesta u poglavljima knjiga A. Ničetića, citiranim u bilj. 8: *Nove spoznaje i Povijest luke*.

⁴⁶ E. IMAMOVIĆ, Rimska cestovna mreža na dubrovačkom području, *Izdanja HAD-a*, 12, Zagreb, 1988., str. 119-128.

njega Dubrovnika pokazuje graditeljska i ostala kulturna baština na susjednim Elafitima. Tamo je u rimsko doba bilo intenzivna života, pretpostavlja se i ladanjskoga obilježja, na što upućuju skupocjeni antički sarkofazi 2. stoljeća i sarkofazi rimskih radionica 3. stoljeća, sačuvani doduše u fragmentima i naknadno upotrijebljeni za izradu srednjovjekovne skulpture⁴⁷. Ne bih bio sklon pretpostavci da su doneseni od nekamo da bi se tu, na otoku naknadno preklešavali. Ne smije se, naravno, zaboraviti ni nedaleki Mljet s monumentalnim zdanjem i luksuznim posjedom u Polačama⁴⁸, te Korčulu i čitav poluotok Pelješac. Sve to zajedno već od prvih stoljeća staroga svijeta (kad se sudi i prema arheološkim nalazima) predstavlja jednu mikro-cjelinu intenzivna života pa je sasvim razložno u takvu kraju lako objasniti postojanje naselja i u idućim stoljećima.

Svi u načelu urbogeni položaji, koje su primijetili pa i naselili ljudi pretpovijesnog i protopovijesnog doba nisu, dakako, morali u svakom primjeru rezultirati gradom. Dubrovnik i Split su gradovi koji su nastali u specifičnim okolnostima i na mjestu koje nije slijedilo onaj uobičajeni put razvitka i rasta prvog, prvobitnog naselja (vrijedilo bi se ovdje koristiti formulacijom na talijanskome jeziku: *la città primitiva*). Područje pod Srđem, odnosno pod liticom s gradinom, nije moglo izbjeći oku kako epihorskog stanovništva, tako i onoga koje su rimske vlasti naselile utemeljivši koloniju Epidaur. Uvala i zaklon pod hridinom *Rausijem* i uvala pred *Spalatumom*, odnosno pred carevom Palačom, nisu generirali grad u rano rimsko doba, nego tek svršetkom staroga svijeta i početkom srednjega vijeka, u posebnim, netipičnim društveno-političkim okolnostima. Oba položaja imala su svoje poseb-

nosti. Splitski poluotok bio je mnogo kompleksniji od hridine na u kojoj je nastao Rausij⁴⁹. Tamo je u neposrednu susjedstvu predrimskih i rimskih *Salona*⁵⁰, carskom centurijacijom nastalo naselje *Spalatum*, zabilježeno na Peutingerovoj cestovnoj tabuli, ovamo u nedaleku susjedstvu skromne agrarne kolonije *Epidaurum*⁵¹, sagrađen je bizantski kastrum na hridini iznad male zaštićene uvale.

Potrebno je kazati nekoliko riječi o Epidauru koji je zapravo generirao osnovne razloge postanku novoga grada. Osnovan je kao agrarna kolonija u doba Augusta. O njegovoj urbanoj konfiguraciji, veličini areala pa prema tome i stanovništvu, zna se malo. Bio je izvan glavnih prometnica zapadnoga Ilirika gotovo izolirana, vrlo prikladno položena agrarno - pomorska oaza, primjerena naseljavanju kolonista počekom 1. tisućljeća⁵². Njegov ager bio je relativno malen. Tijekom idućih stoljeća gubio

⁴⁷ N. CAMBI, Ulomci antičkih sarkofaga s Koločepa, u: *Oltarna ograda s Koločepa*, (ur. A. Milošević), Split, 2000. Vidi i: I. FISKOVIĆ, Bilješke o starokršćanskim i srednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu, *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije*, 18, Split, 1970., str. 5. – I. FISKOVIĆ, Prilozi arheološkoj topografiji Pelješkog kanala, *Izdanja HAD-a*, 20, Zagreb, 2001. O tome je pisao Ž. PEKOVIĆ, Četiri elafitske crkve / Quattro chiese delle isole Elafite. Dubrovnik - Split, 2008.

⁴⁸ I. FISKOVIĆ, Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije? *Prilozi Instituta za arheologiju*, 13-14, Zagreb, 1999., str. 61-82. Opširno o Polačama, s novim intrigantnim, a dobro obrazloženim prijedlogom i pregledom prethodnih interpretacija: T. TURKOVIĆ, The late antique palace in Polače bay (Mljet) - Tetrarchic "Palace", *Hortus artium medievalium*, 17, Zagreb - Motovun, 2011., str. 211-235.

⁴⁹ O naselju prije Palače: I. BASIĆ, *Spalatum - ager Salonitanus*. Prilog tumačenju pravno-posjedovnoga položaja priobalja Splitskoga poluotoka u preddioklecijanske razdoblje (= *Spalatum*), *Povijesni prilozi*, 21, Zagreb, 2012., str. 9. U prilogu Basić vrlo uvjerljivo objašnjava toponim *Spalatum*. Ime je nastalo, piše on, prije i neovisno o carevoj Palači, a etimološki je povezano uz vrijeme prve podjele poluotoka kolonistima kada je područje premjereno i podijeljeno u centurije (*praedium palatum - Palatum - Spalatum*). Poslije toga pisao je Basić opširno o imenu grada u raspravi: *Urbonimi*, navedenoj ovdje u bilj. 17, *Munuscula*, str. 115. Za Split, vidi i poglavlje: 1. *Na početku bijaše Palača*, u: Ž. RAPANIĆ, *Od palače do općine*, str. 9 i d.

⁵⁰ O Lukanovim *longae Salone (Pharsalia)*, lib. IV. stihovi 404-405). – N. CAMBI, Ilirska Salona, *Obavijesti HAD-a*, 21, Zagreb, 1989., br. 3, str. 37, a, zatim u: *Antička Salona*. (Ur. N. Cambi), Split, 1991., str. 11 i 450. Zatim u knjizi: N. CAMBI, *Antika*. Zagreb, 2002., str. 55. – Također N. CAMBI, O nekim toponimima i opisu ratovanja na istočnom Jadranu u Lukanovom *Gradanskome ratu*. Bilješke uz Lukanov *Gradanski rat (Pharsalia)* IV, 402-581, *Rad HAZU*, 512, Zagreb, 2012., str. 1-28.

⁵¹ O Epidauru još uvijek aktualni su radovi G. NOVAKA, *Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća (Do propasti Epidauruma)* (= *Povijest Dubrovnika*). Dubrovnik, 1966. – Prilog *Analima Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 10-11, Dubrovnik, 1962.-1963., str. 570 i *Quaestiones Epidauritanae*, *RAD JAZU*, 339, Zagreb, 1965., str. 97-140. Također: M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976., kazalo: s.v. Epidaur.

⁵² I. BOJANOVSKI, *Dolabellin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo, 1974. – S. ČAČE, *Kozmografija*, str. 84. – S. ČAČE, *Civitates*, str. 347. – Za uvid u komunikacije užega područja: E. IMAMOVIĆ, ovdje u bilj. 37.

je na važnosti iz razloga koje se dade dobro naslutiti: vjerojatno zbog reduciranja efikasne carske vlasti koja je sve manje vodila računa o perifernim točkama izvan glavnih prometnica, pa depopulacije, a možda i zbog nekih prirodnih nepogoda, pa epidemija o čemu se često piše. Vrijedan izvor *Historia Salonitana maior* spominje ga 530. godine kao biskupiju, iako je kršćanstvo u njemu svakako starijeg postanja. Za pomorce je bio sidrište, putna postaja, a povoljan zaklon za brodove u nevolji. A. Ničetić potanko objašnjava koliko su onodobni brodovi prosječno prelazili udaljenosti tijekom dnevne plovidbe, koliko su im važni bili zakloni i sidršta, pa te njegove napomene kao neprijepornu konstataciju, treba uvijek imati pred očima kad se raspravlja o obalnim gradovima i naseljima, i plovidbi uz obalu⁵³. Važnost uvale pred Epidaurum sugerira i Prokopijev podatak o bizantskom brodovlju što ga je Konstancijan, ratujući protiv Gota po Dalmaciji, bio tu usidrio. Prokopijevi su podaci skromni, jer su usmjereni na opis ratovanja, a bila bi itekako vrijedna za ovo raspravljanje još koja rečenica opisa, kakvih ima u njegovu *Gotskome ratu*. Činjenica je, međutim, da su sustavi za organiziranje i zaštitu plovidbe u Justinijanovo vrijeme osvajanja Jadrana i sukoba s Istočnim Gotima sagrađeni na položajima s kojih se i pogledom dosižu znatna prostranstva, da su postavljeni na prikladnim razdaljinama dnevne plovidbe, a da brodu uvijek pružaju i odmorište i dobar zaklon, da imaju žalo–pjeskovitu obalu i na njoj pitke vode. Građeni su ne samo uz jadransku obalu nego i po obalama čitava Sredozemlja. Ovdje se, u Jadranu, trebalo zaštititi od istočno–gotskoga brodovlja, a na sjevernim obalama Afrike i zapadne Sredozemlju od vandalskoga. Zato je zbog svoga položaja i nekadašnja ilirska gradina *Rausij* upala u oči pomorskim stratezima koji je oblikuju u tvrđavu - kastrum, utvrđenje, poput više njih tada sagrađenih na obali i na otocima, na primjer, na Žirju, Vrgadi, Dugom Otoku itd.⁵⁴.

⁵³ A. NIČETIĆ, *Povijest luke*. Poglavlje 2. Brodovi i njihovi putovi na Jadranu, str. 29 i d. na više mjesta o sličnim, pobočnim pitanjima. Također: A. NIČETIĆ, Dubrovačka luka na pomorskim i kopnenim putovima antičkih naroda - Ilira, Grka i Rimljana, *Dubrovnik*, n.s. 8/6, Dubrovnik, 1997., str. 212-142, o prevaljenu putu tijekom dana, na str. 219. Te se razdaljine nisu bitno mijenjale dugo, do u srednji vijek.

⁵⁴ Za istočnojadransko područje: M. SUIĆ, Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije*, 35, (Petriciolijev zbornik 1), Split, 1995., str. 133. – O tome i: I. GOLDSTEIN, *Bizant*,

Pretpovijesna i protopovijesna gradina *Rausij* sa starosjedilačkim naseljem u podnožju, tijekom prvih stoljeća poslije Krista prima obilježja rimskoga načina života, romanizira se, kao i druge slične na jadranskome iliričkom prostoru. U 6. stoljeću, po svoj prilici u doba bizantsko-gotskih ratova, jer za takvu pretpostavku ima dobra opravdanja, na njoj se gradi utvrđenje, koje u doba sluteće slavenske opasnosti svršetkom stoljeća, kao relativno sigurnije mjesto boravka, privlači građane *Epidaura*. Stanovnici se povlače na otoke, na tamošnje posjede, slično kao i Salonitanci, ali i na okolne pretpovijesne gradine, barem nešto zaštićenije od svoga grada, kako je to prije više od pola stoljeća dobro i utemeljeno bio pretpostavio I. Marović⁵⁵. Slijede tako onaj uobičajeni način zaštite u nesigurnim vremenima. U najpogodniji i relativno sigurni refugij, u “vojnu bazu” prelazi, preseljava se - to je dopušteno pretpostaviti, jer je to posve logično rješenje u vrijeme opasnosti - i mjesna crkva, budući da su i Epidauritanci, kao i Salonitanci, spoznali da im nema više povratka u njihov stari grad. Pojava nimalo neobična za ona turbulentna vremena. Dovoljno je podsjetiti na zbivanja na sjevernom Jadranu prilikom naseljavanja Langobarda. Izbjegli i preseljeni stanovnici, doseljenici, obvezno nešto pregrađuju u novome boravištu, nešto dograđuju, prilagođuju konkretnim potrebama. U primjeru *Rausija* (to lijepo opisuje i Porfirogenet) šire onaj kastrum niz padine prema sjeveru i prema istoku, do mora, do zaklona i “luke”, privezišta i izvlačilišta za brodove, do one *palus* - tobožnje močvare. I careva Palača, i vojničko utvrđenje *Rausij* postaju stjecajem okolnosti zaklon onima koji su napustili grad. Dotle postoji načelna sličnost okolnosti koje su generirale oba nova grada. I prva, *Salona* i drugi, *Epidaur* valja dodati, jer je to osobito važno, podalje su od smjerova glavnih slavenskih prodora a, smjelo bi se reći, izvan područja primarnih političkih interesa

str. 26 i d. – Ž. TOMIČIĆ, Le traccie della riconquista Giustiniana sulla costa dell’Adriatico Orientale, *Acta XIII Congresso dell’archeologia cristiana*, Città del Vaticano -Split, 1998, Vol. II, str. 1075. – Ž. TOMIČIĆ, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjeverojadranskim otocima, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 5-6, Zagreb, 1989., str. 29-53. Vidi i radove koje navodi I. GOLDSTEIN u radu: *Byzantium on the Adriatic*.

⁵⁵ I. MAROVIĆ, Arheološka istraživanja u okolini Dubrovnika (= *Arheološka istraživanja*), *Analiz Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 4-5, Dubrovnik, 1956., str. 9-30.

Istoka i Zapada. Kada su se, pak, Slaveni spustili do mora, do Epidaura, da li su tamo uopće i došli pa rušili i uništavali, nije moguće doznati, jer za ikakav odgovor na to pitanje nema nikakvih argumenata.

Franačkim približavanjem Italiji i papinu Rimu, ne samo političkim savezom s njim, nego i fizičkom prisutnošću u zaleđu Venecije, pa Istri i Panoniji, a time znatnom području nekadašnjega zapadnoga Ilirika, točnije Dalmacije i Liburnije, okolnosti se na Jadranu znatno mijenjaju. K tome, doseljavanjem Hrvata u primorsku Dalmaciju svršetkom 8. stoljeća i dolaskom Franaka do Istre, Istočno je Carstvo bilo prisiljeno obratiti pažnju jadranskoj obali, pogotovo poslije gubitka Ravene i dokinuća tamošnjega egzarhata. U tim odnosima nije beznačajna ni ona labilna, promjenljiva povremena naklonost venecijanskih upravitelja prema obim Carstvima, njihovi diplomatski pregovori pa intervencije carskog brodovlja u sjevernom Jadranu. Tada se u razvitku i jednoga, i drugoga grada počinju zapažati razlike koje, u primjeru *Salone*, uvjetuje vrlo moćna crkvena tradicija nekadašnje metropolije, a u primjeru kastruma *Rausija* njegov položaj u pomorske prometu uzduž istočnoga Jadrana. U tome je, po mojemu sudu, temeljni razlog prosperitetu utvrđenja Rausij i njegovo prerastanje u budući grad. No, u otkrivanju povijesnoga toka o kojemu ne postoji dovoljno pouzdanih podataka ni u pričama izvorâ, niti u materijalnim tragovima, postoje one praznine kad plauzibilni zaključak ili neku takvu pretpostavku, nije moguće dobro povezati s utvrđenim činjenicama da bi se predočio stvarni slijed događaja. Tako, na primjer, nije mogće pokazati godinu kada je bila “razorena” *Salona* i kada je napušten *Epidaur*, a značenje novoga središta pribavio *Spalatum* s Palačom i *kastrum Rausij*. Mnogo je lakše pokazati razloge zbog kojih je, kao i slijed kako je, nastajao i jedan i drugi novi grad. Zbog toga uporno uspoređujem Split i Dubrovnik, pa ih izdvajam od ostalih gradova na istočnoj obali Jadrana. Uzaludna su, naime, traganja za nekim datumom, godinom pa i desetljećem, što je odavna bio neobično važan historiografski problem. Dopušteno je zaključiti - to odavna ističem - da ona dva grada ne bi propala, a nova dva nastala, da u njihovoj neposrednoj blizini nije bilo urbogenih položaja, relativno sigurnih u kriznim godinama: utvrđena careva palača-viladvorac (nebitno je ovdje kako ju nazvati), nedaleko od velikoga grada, kolonije *Salone*, odnosno relativno sigurno bizantsko vojničko uporište, također nedaleko od kolonije *Epidaura*.

Jedna se činjenica gotovo redovito zaboravlja uključiti u raspravu!

Salonitanci su vrlo dobro znali za opasnost koja im se približava s istočnih strana. Uz “dnevne vijesti” koje su se prenosile u puku, i po pripovijedanju izbjeglica koji su dolazili u zapadne iliričke krajeve. Jedna opatica i jedna djevojčica iz Srijema umrle su i bile pokopane u Saloni o čemu postoje epigrafska svjedočanstva - njihovi epitafi⁵⁶. Priče o nevoljama dospjele su i do pape Grgura Velikoga koji je u pismu salonitanskome biskupu Maksimu 600. godine uzvratio ovako: “*Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, et affligor vehementer et conturbor. Affligor in his quae jam in vobis patior; conturbor, quia per Istriae aditum jam ad Italiam intrare coeperunt.* / A što se tiče naroda Slavena koji vam se doista približava, jako sam utučen i zbunjen. Utučen sam zbog toga što zajedno s vama suosjećam, zbunjen što oni ulazeći preko Istre već počeuše prodirati u Italiju⁵⁷. U Saloni je nedvojbeno postojao u pučanstvu neskriveni strah kad je o njemu mjesni nadbiskup pisao i papi.

Epidauritanci su, to je dopušteno pretpostaviti, također doznawali za opasnosti koje su i njima prijetile, kako u kontaktima sa stanovnicima i biskupom *Risinuma*, tako i po okružnici koju je papa Grgur poslao svim biskupima Ilirika. Još u veljači 591. godine, naime uputio je *ad Sebastianum episcopum Rhisinensem* pismo u kojem ga moli da udomi patrijarha Anastazija, ako se ovaj ne bude mogao vratiti u svoje sjedište⁵⁸, a u svibnju 591. godine, nakon što ga je *Jobinus, excellentissimus vir praepositus per Illyricum* upozorio na potrebu da se udomi “...*episcopos quos e propriis locis hostilitatis furor expulerat...*” / ...biskupe što ih je iz svojih sjedišta istjerao bijes neprijateljstva/⁵⁹, naložio je da oni, koji su još u svojim sjedištima, prime “...*fratres coepiscoposque nostros, quos captivitatis diversarumque necessitatum angustiae comprimunt...*” / ...našu braću biskupe koje pritišće strah od sužanjstva i raznih neimaština/. Tako je posredno posvjedočeno, a nepobitno dokazano preseljavanje i bježanje biskupa i klera, a s njima, dakako, i određenoga sloja stanov-

⁵⁶ Epitaf Domnike (*CIL III*, 9576) i epitaf opatice Ivane iz Sirmija (*CIL III*, 9551) na groblju Manastirine u Saloni. O tome je nedavno pisao I. BASIĆ, *CIL III*, 9551 i njegovi tumači, *Tusculum*, 1, Split, 2008., str. 81.

⁵⁷ GREGORII MAGNI, *Epistolae*, Lib. X, ep. 85.

⁵⁸ GREGORII MAGNI, *Epistolae*, Lib. I, ep. 27.

⁵⁹ GREGORII MAGNI, *Epistolae*, Lib. I, ep. 43.

ništva, na mjesta gdje su mogli mirnije ili barem nešto mirnije živjeti. I u sjevernoj Italiji bjegunci su se pred Langobardima sklanjali na takva, sigurnija mjesta, čak daleko prema jugu poluotoka, gdje je svjetovna i crkvena elita imala posjede, pa su koji put tako doseljenjem u te krajeve i poticali razvitak sredine u koju su došli aktivirajući imanja i potičući gospodarstvo. U takvim prilikama nastavlja se neko vrijeme živjeti, koliko god je to moguće, na dotadašnji način djelovanjem standardnih civilnih (upravnih) i vjerskih vlasti.

Zbog toga je sasvim opravdano zaključiti da ni iz Salone, niti iz Epidaura ne bježi, što sam više puta isticao, prestrašeno i obezglavljeno stanovništvo, koje u prvome, splitskom primjeru, po dramatičnom pričanju kroničara Tome, ostavlja u napuštenome gradu čak relikvije svojih mučenika⁶⁰. Naprotiv, nepobitno je riječ o promišljenom i organiziranom procesu koji je trajao poduže i nije bio ni iznenađan, ni nagao, niti nepripremljen. Ne potvrđuje li to, na primjer, osim spomenuto Grgurovo pismo i Tomina anegdota o Velikome Severu, ugledniku iz njegove salonitanske priče, koji organizira preseljavanje svojih sugrađana? Porfirogenet, pak, u svojoj dubrovačkoj priči ne spominje bez ikakva razloga, doduše nama nejasna i teško objašnjiva, i neke uglednike koji su, navodno, došli iz Salone u Rausij. Čak ih navodi poimence i vrlo određeno, to su: Gregorije, Arsafije, Viktorin, Vitalij, Valentin arhidakon i Valentin otac protospatara Stjepana. Oni su svojim imenima i dolaskom u Rausij, kako ga je zabilježio Car, pružili mogućnosti za razna domišljanja no, ipak mi se pri tome čini važnom konstatacija o kretanju uglednih osoba svakako ne bez kakva ozbiljna razloga⁶¹.

⁶⁰ *Hist. Salon.*, cap. VII. i d. O takvom, uistinu nezamislivom ponašanju ondašnjega stanovništva prema vlastitim svetinjama, pisali smo na drugome mjestu. Vidi: Ž. RAPANIĆ, "Sveti Dujam - patron splitski", u: *Sveti Dujam*, Split, 1996., poglavlje IV. Porijeklo grada i gradske crkve. Također u: Ž. RAPANIĆ, *Od palače do općine*, dio 4. i 5. Kroničari, to valja opetovano istaći, imaju svoje vizije, namjere i ciljeve zbog kojih pišu i koje s time u skladu i obrazlažu, pa njihove rečenice nameću temeljitu kako filološku, tako i historiografsku provjeru. Stanovnici su i suvremenici nevolja koje nisu negdje posredno ili nigdje dobro zabilježene. Ni Toma, a ni davnašnji niti današnji historičari koji o tome raspravljaju, ne interpretiraju "propast" grada na isti način. Vrlo je često u polazištu razlog pisanja, odnosno historiografska, ideološka i politička orijentacija autora. Kako nekada, tako i danas.

⁶¹ *De adm. imp.*, cap. 29. – R. J. H. Jenkins, str. 135. –

Ova dva dalmatinska primjera preseljavanja stanovništva na povoljnija mjesta, koja se poslije konfiguriraju u područna središta, nisu izuzetak nisu, već sam istaknuo, nešto neobično. U približno isto vrijeme slična transformiranja, koja rezultiraju nastankom novih uskoro i vrlo uglednih gradova, događaju se i u Italiji. Na izmaku staroga svijeta, akumulacijom pridošla stanovništva tijekom i poslije langobardskih osvajanja, ni iz kakve znatne antičke podloge nastaje urbani, politički i gospodarski fenomen - Venecija. Aktiviranjem laguna i dodatno osnažena naklonošću Istočnoga Carstva, pa uspješnim odupiranjem Zapadnome, a nalazeći se na izuzetnome prometnome položaju, postaje trgovački aktivna, ekonomski moćna, stižući do pune superiornosti na tome polju u idućim stoljećima kad postaje mediteranska pomorska velesila. Na zapadnoj obali Italije, u salernitanskome zaljevu, južno od Napulja otprilike u isto doba znatno napreduju Amalfi i Gaeta, konkurirajući u trgovini s Istokom sjevernijim i starijim suparnicama Genovi i Pizi. Prvi, Amalfi, pak, nevelike je važnosti u vrijeme bizantske uprave u 6. stoljeću, no u 9. stoljeću viši sloj gradske zajednice, koja pomalo oblikuje grad, posjeduje zemlje, ali investira u trgovinu i brodarstvo, pa postaje u 9. stoljeću jedna od prvih talijanskih pomorskih republika. Gaeta, pak, grad s rimskom tradicijom, ostavi lojalna Bizantu u vrijeme gotske i langobardske vlasti na poluotoku, te saracenskih napada, zadržava samostalnost pa postaje također pomorska republika potkraj 8. stoljeća, samostalni dukat početkom 10. stoljeća i značajno trgovačko središte, zadržavši taj status sve do normanskih osvajanja početkom 12. stoljeća⁶². Dakako mnogo je manjih naselja koja tijekom stoljeća nisu prerasla u neki značajni grad i ostala vegetirati u sjeni uglednijih i moćnijih⁶³. Polovinom 8.

Viz. izv., tom II. str. 21. – R. KATIČIĆ u: *Aedificaverunt*, str. 132-133, poslije iscrpne analize tih rečenica točno kaže kako pred Porfirogenetovim podacima "zasad ostajemo bespomoćni". M. Lončar o tome također opširno raspravlja u: *Filološka analiza*. Poglavlje: *Dubrovnik. Preseljenici*.

⁶² Socijalni i ekonomski razvitak gradova i općih prilika toga doba opisao je, tako reći i naslikao poput velike, pregledne freske R. S. LOPEZ, *La rivoluzione commerciale del Medioevo*. Torino, 1975. /Prvo izdanje: *The Commercial Revolution of the Middle Ages*. Prentice Hall, Inc. 1971./

⁶³ O tome, mediteranskom svijetu a povezano s našim krajevima, uz ostalo, piše P. VRANKIĆ, *Svijet politike, religije i kulture Sredozemlja na raskrižju prvoga*

stoljeća, na primjer, došljaci iz unutrašnjosti na području Venecije organiziraju mjesnu svjetovnu vlast u *kastrumima* poput Torcella, Mazzorba, Murana, Olivola, Malamocca (tako naselja naziva Porfirogenet ne navodeći razlike među njima što, naravno, ne znači da je uvijek bila riječ o vojničkoj postaji; Car sve nabrojene imenuje kastrumom) jer je egzarhat prestao biti središnje mjesto upravnih ingerencija⁶⁴. Manje zajednice okupljaju se oko prigodnih stožera svjetovne i crkvene vlasti, ali ne prerastaju u grad.

Spominjem ove primjere ekonomskog i socijalnog uspona primorskih gradova samo kao usputne asocijacije na zbivanja u Dalmaciji, jer bi se takav uspon, *mutantis mutandis*, u skromnijemu obliku moglo vidjeti i kod nekih dalmatinskih gradova. Upravo u takvim ili sličnim parametrima dezintegracije carskog posjeda na Jadranu, ekonomskog prosperiteta gradskih zajednica i vještini njihove elite, treba promatrati i nastajanje *Rausija*, ali i uspon još dvaju istočno jadranskih gradova u prvome redu *Jadera*, a zatim i *Spalatuma*, obaju, dakako, s vrlo specifičnim vlastitim polaznim pretpostavkama.

Degradacija urbanog života potkraj staroga svijeta posvuda je zahvatila gradove pa i one na istočnoj obali. To je, obično se tumači, posljedica opće demografske krize prouzročene ratovima, epidemijama, smanjenjem čak i prestankom proizvodnje, trgovine itd. Tako je bilo i u krajevima koji su bili znatno veći od jadranskih i gdje je i njihov ager bio veći, bogatiji i, naravno pučanstvom obilniji⁶⁵. Ne-

milenija, *Zbornik nadbiskupije*, str. 277-313. Vrankić je svoj rad zgodno nazvao "putovanje - krstarenje po svijetu politike, religije i kulture Sredozemlja". Ja bih dodao, da je to dobra opća skica, za područje Mediterana, složena od mnogo podataka katkad, doduše, dvojbenih, koju bi ipak koji put trebalo imati pred očima kao podsjetnik kad se upušta u pisanje o temama kakva je konkretno ova dubrovačka. No, kad piše o Rausionu, Vrankićeva slika nije dobra. Negdje je zakasnio u praćenju novije literature pa se pokazuju i u njegovu radu one pogreške o otoku - otočiću, o gradnji kastruma, o franačkome zapovjedniku i sl. Time se i dalje nepotrebno umnaža i uvećava onaj *obscurum*.

⁶⁴ *De adm. imp.*, cap. 27. – R. J. H. Jenkins, str. 118-119. Grčka imena *kastruma* prevedena na današnja, donosim prema J. FERLUGA, *L' Italia Bizantina dalla caduta dell' esacato di Ravenna alla metà del secolo IX. Settimane di studio del Cento italiano di studi sull' Alto medioevo*, 34 (Bizanzio, Roma e l' Italia nell' Alto Medioevo), Spoleto, 1988., str. 175.

⁶⁵ Teško je raspravljati o broju stanovnika kad u pripovjednim izvorima o tome nema izravnih podataka, točno konstatira, potanko analizirajući razne pojedinosti

velike zajednice izbjeglih, s druge strane, uz mnogo napora pa i sreće, uspijevaju negdje opstati i organizirati se na nešto sigurnijim položajima što im omogućuju kakvo-takvo održavanje svakodnevna života, koji put samo puko preživljavanje. Refugij, valja i to dodati, uvijek ima obilježje privremenoga, pa je u svijesti odnekuda pobjeglih i tu sklonjenih, stajala na samu početku bijega i poticajna misao o povratku na svoje prethodno boravište. No, kad je riječ o naša dva primjera, i careva vila i vojnički kastrum pružili su Salonitancima i Epidauritancima dobre uvjete trajnu ostanku, a more u neposrednoj blizini znatnu sigurnost za eventualni bijeg, ako bi taj u nekoj novoj velikoj nevolji bio neophodan i moguć samo tim putem. Zato se došljaci angažiraju u novoj sredini pa prilikom dolaska u novi ambijent, dobro definiran svojom izvornom namjenom nešto uređuju, prilagođuju, pregrađuju U splitskoj Palači vjerojatno nije trebalo nešto posebno graditi; prikladnih je prostora svakako bilo dovoljno. O tome piše Toma na tri mjesta u istome poglavlju, posve kontradiktorno, nevjerojatno površno, pa donosim taj detalj iz njegove priče jer vrlo zoran, tako reći poučan za nas suvremene autore: pokazuje koliko se može i koliko se smije vjerovati onodobnim kroničarima!⁶⁶. U kastrumu, pak, bilo je teško

s time u vezi, O. R. BORODIN, *Ravennski egzarhat. Vizantijci v Italii*. Sankt-Peterburg, 2001., str. 303. Spominje pri tome neka središta sjeverne i istočne Italije. Izračuni se katkad temelje na površini gradova i okolnih imanja. Tako navodi, citirajući starije autore, da je broj stanovnika Rima 7.- 8 stoljeća u takvim izračunima varirao od 30-40 tisuća ljudi. Za Split je vrijedan onaj više puta citirani odlomak iz *Četvrtoga žića sv. Dujma* koji prenosi D. FARLATI, *Illiricum sacrum*. Vol. I, Venetiis, 1751., str. 422: "...quasi ducente familie incluserunt se in aedificio Diocletiani Caesaris quod erat a Salona quasi quattor miliaribus distans" ("...oko dvije stotine obitelji zatvorilo se – indikativna je upravo riječ *incluserunt* - u zgradu cezara Dioklecijana, koja bijaše oko 4 milje daleko od *Salone*".) To je, po mojem sudu, moglo biti otprilike oko 1200 do 1500 ljudi. Onih koji su se iz *Epidaura* sklonili (*se incluserunt*), u *Rausion* bilo je svakako mnogo, mnogo manje.

⁶⁶ Prvi put Toma piše ovako: "...et tale pactum inter se statuerunt, ut ditiores sibi domos propriis sumptibus hédificarent; ceteri vero, quibus es non erat sufficiens pro domibus construendis, haberent turres circumpositas pro habitaculis suis, reliquum vulgus habitaret in fornicibus et in criptis." /...između sebe su se dogovorili da bogatiji sebi sagrade kuće na vlastiti trošak, drugi, pak, koji nisu imali novca da ih sagrade, neka stanuju u okolnim kulama, a ostali puk neka stanuje pod svodovima i u kriptama./ *Hist. Salon.*, cap. X,

u prvo vrijeme nešto graditi, što zbog objektivno ograničena i namjenom utvrđenja nevelikog skućenoga i definiranoga prostora, ali i zbog materijalnih sposobnosti doseljene zajednice nespremljene za znatnije građevinske intervencije. Refugij je, k tome, nalagao skromnost svim doseljenima u svakome pogledu. No, Porfirogenet daje vrlo dobro i logično objašnjenje o etapnome širenju prve jezgre. Ovom konstatacijom samo usput dotičem ono zagonetno pitanje: kada je u podnožju hridine mogla biti sagrađena “Stošićeva trobrodna *bizantska bazilika*”, kada četverolisna memorija koja je, tobože, postala krstionicom, kada oni nedovoljno definirani ostaci obrambenoga zida otkopanog u blizini, pa grobovi i još štogod.

Epidauritanci su i pokraj mora, u onoj zaklonjenoj uvali nešto zatekli kad su se počeli sklanjati na hridinu. Nije, naime, neopravdano pomisliti da se bizantski kastrum “protezaao” i na njezinoj sjevernoj padini, sve do mora. Tu je svakako morao biti prikladan i zaštićen prostor, privezište i neophodno izvlačište za brodove vojne posade, žalo na kojemu su se mogli skloniti, popravljati, pripremati za plovidbu pa i prezimiti. Naravno, nikako ne luka u smislu prostora sagrađenog po rimskim načelima, pristaništa s kamenim gatovima i mnogovrsnim neophodnim instalacijama, profesionalnim službama, lučkim radnicima, činovnicima uobičajenima u takvim prometnim i trgovačkim prostorima bez koji oni ne mogu djelovati⁶⁷. Od takve se, naime,

10-13. Odmah zatim piše ovako: “*Et quia spatiosum erat palatium, Spalatum appellare ceperunt*”. /A jer je palača bila prostrana, počeli su je (ga - palatium) nazivati *Spalatum*./ cap. X, 17-18. Konačno treći put konstatira: “*Et sic illa populosa civitas Salona, nobilis et antiqua, pro multis peccatis que in Deum comiserat, ad tantam extitit miseriam devoluta, ut de illa magna sui populi frequentia non tot remanserant, qui possent illius parvi oppidi ambitum civibus replere; sed in ea parte, quae supra mare respicit, se componentes, reliquam partem urbiculae vacuum dimiserunt*”. /I tako je onaj napućeni grad *Salona*, slavan i star, zbog mnogih grijeha koje je prema Bogu načinio, do tolike bijede propao da od velikoga mnoštva njegova stanovništva nije ostalo ni toliko da bi se mogao građanima ispuniti prostor onoga maloga utvrđenoga grada (carev dvorac je Tomi ovdje *oppidum*!); smjestili su se tek u onom njegovu dijelu što gleda na more, *ostavivši praznim preostali prostor gradića*./ cap. X, 20-25. Eto kako pišu kroničari kad im predmet nije posebno interesantan.

⁶⁷ O “luci” je na više mjesta pisao A. Ničetić u citiranim knjigama, ovdje bilj. 8. Opširno i s raznih gledišta u: *Povijest luke*, poglavlje 2.5, str. 65. Citirao je vrlo

nazovimo je antičke luke, gatova ili obale, građenih po načelima helenističkoga ili rimskoga graditeljstva, nisu pronašli nikakvi ostaci, a tu se takvi ne bi ni mogli graditi, niti bi ih itko gradio u rimsko doba, jer za njih nije bilo nikakve gospodarske potrebe. Bila je i stoljećima prije dovoljna zaštićena uvala, žalo gdje se bacivši sidro može prići obali, a po potrebi brod izvući na kraj. Takva “pristaništa” nemaju veze s trgovanjem. Uostalom, kome bi ta *rausijska* “trgovačka luka” služila i tko bi preko nje i čime i s kime trgovao? Sasvim je evidentno da nema luke, ako nema prometa roba, a za to mora postojati i grad i zaleđe, i gospodarski resursi a što Rausij svakako nije bio prije 10. stoljeća, do sređivanja političkih prilika na Jadranu. Priča o “luci Rausija”, o tobožnjemu “emporiju”, pa “velikome trgovačkome središtu” i o još sličnome, za što su se neki nepromišljeno izjašnjavali, o čemu je bilo riječi na početku, trebala bi tu i konačno završiti. Razbacivanje riječima, njihovim značenjima i sadržajima pogubno je u ozbiljnome raspravljanju.

Relativno sigurna i organizirana vojnička postaja na hridini kastrum (*kastron*) ili kaštel (*castellum*) *Rausij* - zaključit ću - postao je centripetalno mjesto slično kao što je, opet usporedba sa *Spalatumom*, centripetalno mjesto bila careva Palača. Za nju su, doduše, današnjim terminom Salonitanci morali tražiti *legalizaciju*, tj. odobrenje konstantinopskih careva da je koriste za trajno stanovanje kad su odlučili u njoj ostati, jer je još uvijek u «bizantsko» doba bila državno vlasništvo⁶⁸. Malobrojni Rausijci dolazeći iz Epidaura u refugij nisu pomišljali da bi im kastrum postao novo stalno boravište. Naseljavanje u državnim prostorima, međutim, počeci su, eto, obaju gradova.

Obilježje pomorskoga grada kastrum *Rausij* postigao je u relativno kratkome razdoblju, a nedvojbeno zaslugom Carstva koje je nastojalo što bolje osposobiti tu pomorsku postaju na ulazu u obale

prikladno i Homerove opise ondašnjih “luka” i sezonske plovidbe, i zimovanja brodova i ljudi. Slične su okolnosti trajale vrlo dugo, poslije Homerova grčkoga doba, pa rimskoga (nazovimo tako prigodno ta razdoblja) katkada do u srednji vijek i sve do promijenjena načina plovidbe, drugačije koncipiranim brodovima i novih zadaća pomoraca u izmijenjenim gospodarskim okolnostima.

⁶⁸ O tome je R. Katičić napisao filološku minijaturu o detalju iz Tomine priče koji vrijedi podvrgnuti i onim drugim, realnim i pretpostavljenim okolnostima odnosa između *cives Spaleti* i tobožnjih *Sclavorum barbarum*.

istočnog Jadrana. Sam, bez ikakve značajne urbane i pomorske tradicije, Rausij ne bi mogao mnogo postići. Ostao bi na razini drugih njemu suvremenih obalnih i otočkih vojničkih utvrđenja uz obalu i pomalo, tijekom 9. stoljeća, kao i više njih, gubio na važnosti, jer im je prvotno značenje prestalo; postojalo je u drugačijim političkim, sigurnosnim i prometnim okolnostima⁶⁹.

Bilo bi, nadalje, naivno povjerovati da kastrum Rausij sa skromnim naseljem pod hridinom koje u drugoj polovini 9. stoljeća tek nastaje ima respektabilno brodovlje na koje se može osloniti čak carska flota! Dakako, ako tu zabilješku ne protumačimo kao jednu od čestih dvojbena Carevih konstrukcija, što nije nimalo nevjerovatno. Nije, naime, Rausij tada bio grad na razini nekih drugih jadranskih i osobito mediteranskih gradova koji su posjedovali stoljetno pomorsko iskustvo i razvijali to nasljeđe stoljećima; u nekim prilikama predavali došljacima, na primjer Istočnim Gotima u Italiji, Vandalima u Africi, u 6. stoljeću, u Južnoj Italiji kasnije u 11. i 12. stoljeću čak i Normanima⁷⁰. K tome, čemu bi,

⁶⁹ O prilikama toga doba: J. FERLUGA, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*. (= *L'amministrazione*). Venezia, 1978. – M. ANČIĆ, *Imperij na zalasku*, ovdje u bilj. 28.

⁷⁰ Zanimljiv je u tome smislu primjer Normana u južnoj Italiji. Ispričao ga je M. A. BRAGADIN na spoletskim danima u izlaganju pod naslovom: *Le navi, loro strutture e attrezzature nell' alto medioevo*, u: *La navigazione mediterranea nell' alto medioevo*. (= *La navigazione*) Settimane di studio del Centro italiano di studio sull' alto medioevo, vol. 25, Spoleto, 1977., t. I, str. 389. Evo što on kaže: "*D'altronde, gli invasori che si affacciarono via via sulle rive del Mediterraneo, dopo la disgregazione dell' impero romano, erano popoli prevalentemente terrestri; e quindi, per le loro necessità in campo marittimo, si servirono di costruttori e di naviganti locali, che divennero loro maestri e che, ovviamente, continuarono a lavorare sui propri modelli tradizionali, senza ricevere sensibili apporti dai sopraggiunti*". / "K tome, osvajači, koji su se pojavili na obalama Mediterana poslije raspada Rimskoga Carstva, bili su pretežno kopneni narodi, pa su se za potrebe u pomorskim poslovima koristili graditeljima i lokalnim pomorcima koji su im tako postali učitelji i koji su, naravno, nastavili raditi na svoj tradicionalni način ne primajući uočljive novine od došljaka". I dalje, konstatirajući kako ni normanski ratnici koji su došli kopnom na jug Italije kao pljačkaši nisu bili pomorci što su gusarili zapadnim morima u svojim lađama zvanima *drakkar*, zaključuje ovako: "*Succeivamente, quando i Normanni si furono bene insediati in Italia meridionale e la loro dominazione li obbligò a compiere operazioni marittime contro Arabi e Bizantini, i loro principi si servirono di navi, di navi-*

kako i zašto, pa i tko u onodobnome *Rausiju* gradio velike brodove kojima bi preplovljavao Jadrano? Čemu bi služili, na primjer, takvi brodovi i *Spalatumu* ili *Traguriju* pa i Jaderu, gradu neprekinuta trajanja, relativno izdvojenom od mogućih "avarslavenskih" opasnosti. Čemu brodovlje gradu koji tek nastaje, kojega zapravo još ni nema? Zasad na to, čini mi se, nema odgovora. Ja ga barem ne naslućujem. Brodovi takvih skromnih gradova toga doba, kao što su ovi spomenuti, gradova koji još nisu oblikovali svoju stalešku zajednicu, utemeljenu i strukturiranu na ekonomskom prosperitetu što proizlazi iz trgovine morem i kopnom, iz njegovanih zanata, odreda su malih dimenzija, a koriste se za ribolov i lokalnu plovidbu. U našem primjeru za komunikaciju sa susjednim otocima i za kontakte sa susjedima uzduž obale, talijanski prikladno nazvanom *piccolo cabotaggio*. Takovi mali brodovi redovito su naslikani na likovnim prikazima toga doba, na freskama, mozaicima, u rukopisima. Velike ratne brodove ima Carstvo, odnosno moćne trgovačke zajednice (društva) koje plove Mediteranom o čemu ima mnogo neprijepornih podataka u raznim pripovjednim tekstovima, od hagiografskih priča, do notarskih zabilješki, ali i u glasovitome *Rodskom pomorskome zakoniku*⁷¹. Takvo brodovlje i takve brodarske poslovne zajednice već od 7. stoljeća značajna su podrška ekonomskoj obnovi Carstva, a česta su podrška ekspedicijama carske mornarice⁷². Poslovna suradnja trgovaca i pomoraca raznih krajeva nadilazila je koji put političke konflikte i aktualne sukobe, na primjer italskih gradova s Arapima, pa u prvi plan dolazi profit, uz nevjerovatan rizik is-

ganti e di costruttori navali dei territori assoggettati, prevalentemente delle coste pugliesi dell' Adriatico. Si può quindi affermare che pure i normanni non apportarono validi contributi alle costruzioni navali di cui ci stiamo occupando. / "Kad su se potom Normani već dobro udomačili u južnoj Italiji, a njihova vlast ih je prisiljavala i na pomorsko djelovanje protiv Arapa i Bizantinaca, njihovi su se prvaci koristili brodovima, pomorcima i brodograditeljima podložnih krajeva, pretežno apulijskih obala Jadrana. Može se zato zaključiti da ni Normani nisu dali vrijednih prinosa gradnji brodova čime se ovdje bavimo".

⁷¹ W. ASCHBURNER, *The Rodian Sea Law*. Oxford, 1909.

⁷² R. S. LOPEZ, *The role of trade in the economic readjustment of Byzantium in the seventh century*, *Dumbarton Oaks Papers*, 13, Washington D/C, 1959. Citiram po pretisku u: R. S. Lopez, *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations*. Variorum reprints, London, 1978., str. 69-85.

hoda uložena novca (bogatstva!), na kojemu počiva uspon pojedinih obalnih gradova. Venecijanci tako dovoze Arapima drvo potrebno za gradnju brodova koji put legalno, koji put krijumčarenjem. U polaganom poslovnom kontekstu stimuliranom općim prilikama na Jadranu slutim i mogući prosperitet Rausija, uzrasla do gradske zajednice uključene tijekom 10. stoljeća u jadransku pomorsku i trgovačku ekumenu. Te su, pak, promijenjene okolnosti mogle privući u Rausij osim investicija i pomorske kadrove: mornare, ali i brodograditelje no, na početku barem koje desetljeće u ograničenu broju.

Je li onaj zid - vratimo se na kraju ovoga poglavlja jednom ipak sporednome detalju koji valja povezati s morem s "lukom" što ga je na Bunićevoj poljani u dužini od tridesetak metara otkopao i kratko opisao J. Stošić, protumačivši ga u skladu s svojim viđenjem čitava područja⁷³, bio upravo dio "kastromskoga sklopa", teško je odgovoriti. Poslije ga je potpunije opisao I. Žile⁷⁴. Kastrom je svakako bio povezan s morem, jer je i zbog mora bio i sagrađen. Peković je, međutim, doveo u dvojbu njegovu "kasnoantičko" porijeklo, jer kako navodi, zid je položen na "kulturnom nasipu debljine 4 m, dakle grad je morao dovoljno dugo postojati da bi mogao 'proizvoditi' šut i nasipati prostor svog nukleusa"⁷⁵. Nadovezujući se na tu konstataciju uz činjenicu da je i Katedrala sagrađena dijelom na čvrstu tlu, a dijelom na nasipu, Peković piše i ovo: "Velik sloj nasipa ispod katedrale... govori o tome da je dugi period prije postojao grad koji je postepeno proizvodio šut i nasipao more. Nevjerojatna bi bila ideja nastanka grada, koji započinje nasipanjem mora za izgradnju katedrale"⁷⁶. No, zašto je koji put pripisan 5. ili 6. stoljeću, što držim posve nelogičnim, jer se tada bizantsko vojničko uporište još nije bilo ni sagrađilo, nije ničim objašnjeno. Držim da se obrambeni sustav dograđivao tijekom poduzetog vremena i bio tijesno povezan s postupnim oblikovanjem naselja koje se povećavalo stanovnicima, zbog čega je rasla i potreba za većim, sigurnijim prostorom sve

do mora. Činjenica je da se arheološkim istraživanjima nije mnogo doznalo. Sondiranja su, naime, bila ograničena slobodnim površinama gradskoga prostora pa su zato dopuštene pretpostavke temeljene uglavnom na domišljanjima koja su jednom bolja, drugi put slabija, a koji put čak nimalo utemeljena. Pekovićeva rješenja na njegovim crtežima vrlo su uvjerljiva, na primjer, ono prikazano na sl. 83-86. knjige o Dubrovniku (sl. 1). Ovaj detalj, međutim, ne pokazuje se toliko važnim, jer kakve god okolnost bile i kakve se god pretpostavke o tome izlagale, zatečene strukture na hridini i podno nje u početku su zadovoljavale zaštitu nevelika broja pridošlica, pokojeg njihova broda, u vrijeme kada se na budući grad nije ni pomišljalo tj. na početku pa i tijekom podmakla 7. stoljeća.

4. Početci Dubrovnika

Došli smo do točke kada moram sažeti izloženo i objasniti vlastito tumačenje *početaka* i *nastajanja* Dubrovnika što i jest zadaća ovoga rada. Ostajem - to ću ponovo naglasiti - kod odavno izrečene konstatacije da je riječ o posebnome primjeru poleogeneze. Epidauritanci nisu *gradili* grad, kako priča Porfirogenet, nego su se okupili na položaju gdje se već boravilo više stoljeća. Kasnoantičko, bizantsko utvrđenje, (ovdje se termin *bizantski* može upotrijebiti kao vojničko-strategijsku odrednicu u političkome pa i vremenskome značenju, a ne u kakvome drugome, na primjer, stilscome) postupno se - kako sam upravo opisao - prilagođavalo novoj svrsi; konfiguriralo u novo trajno boravište. U tim nigdje registriranim, ali sasvim logičnim zbivanjima postupnog organiziranja, treba vidjeti početak budućega grada. U tijeku desetljeća, pa i stoljeća, a ne u jednom času, zbog nekog ključnog događaja što ga nije moguće utvrditi, jer ga zapravo nije ni bilo. Nije bilo, na primjer, "pada" ili "osvajanja i razaranja", kako se uvijek u primjeru Salone sugerira, pa traži nadnevak kada se to dogodilo. Nije, dakle, riječ o nekom konkretnome činu, već o *procesu* koji je trajao. U relativnoj sigurnosti vojne utvrde *nastaje* grad. Ona se prilagođuje novim okolnostima, pregrađuje se, pa proširuje u skladu s potrebama povećana broja stanovnika, potom dodatno utvrđuje naknadnim intervencijama i poprima oblik trajnoga boravišta koje se konfigurira u grad. Ne samo formalno, već i institucionalno, organizirajući civilnu i crkvenu vlast. Taj proces je onaj *obscurum* koji se ne može dobro rasvijetliti.

⁷³ J. STOŠIĆ, *Prikaz nalaza*, str. 15-38. – J. STOŠIĆ, *Istraživanja*, str. 326-338.

⁷⁴ I. ŽILE, Fortifikacijski sustavi u svjetlu recentnih arheoloških nalaza (= *Fortifikacijski sustavi*), *Dubrovnik*, 2, Dubrovnik, 1993., str. 224 te također I. ŽILE, *Naselje*, str. 106 i d.

⁷⁵ Ž. PEKOVIĆ, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj*, str. 15, bilj. 4.

⁷⁶ Ž. PEKOVIĆ, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj*, str. 126, bilj. 268.

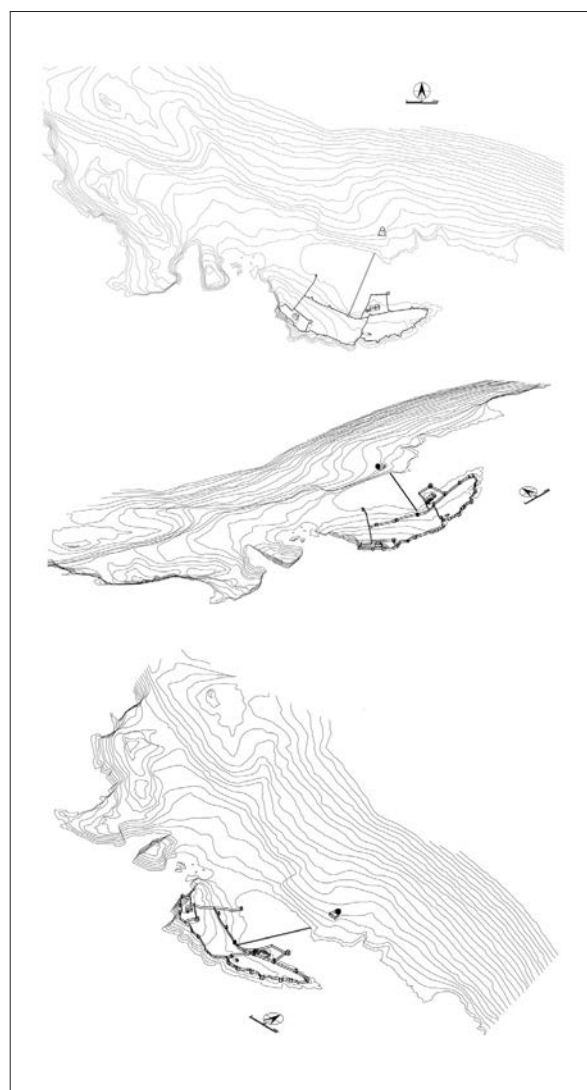
Ako se napusti preveliko nastojanje da se svaka careva riječ (kao i riječ nekoga drugog srednjovjekovnog pisca) dovede u potpuni sklad s utvrđenim činjenicama i s realnim stanjem u prostoru, pokazat će se ipak dovoljno jasnim početak pa nastajanje grada na, ispod i oko hridine Rausija. Naselje se širilo po njezinoj sjevernoj i istočnoj padini, a ostajalo povezano s kopnom preko zapadnih vrata, onih nazvanih *Porta di castello*⁷⁷. Epidauritanci su, naime, utvrđenje samo na tim mjestima mogli proširiti: a taj se slijed dobro ogleda u kasnijoj podjeli na seksterije, od kojih su tri najstarija: Kaštel (prva početna jezgra), Sv. Petar i Pustijerna⁷⁸. To su početci Dubrovnika, iz njih je nastajao grad.

Zanimljivo je, međutim, u Porfirogenetovu opisu nastajanja Dubrovnika spomenuti Lončarevo razglabavanje tog odlomka careva teksta, točnije onog postupnoga širenja *kastruma* što ga je izložio analizirajući dosadašnje interpretacije⁷⁹. Komentira, naime, Lončar različita čitanja koja su uvijek suglasna oko tri faze širenja jezgre - *kastruma*. Može se, međutim, piše on, u Carevu opisu, pročitati posto-

⁷⁷ Slijedeći Porfirogeneta (*De adm. imp.*, cap. 29. – R. J. H. Jenkins, str. 134 i 135, odnosno *Viz. izv.*, tom II, str. 20), neki su pisci utvrđenje na hridini nazivali *kastrum* (*kastron*), drugi, pak, slijedeći Dukljanina, Milecija (vidi u R. KATIČIĆ, *Aedificaverunt*) pa dalje, utvrđenje su nazivali *kaštel* (*castellum*), pridodajući u opisima i termine *urbs*, *civitas* i sl., što je ovisilo o vremenu u kojem su živjeli i aktualnome značenju pojedinog u svoje doba upotrebljavanoga naziva. Nedvojbeno je, međutim, da uvijek pod tim ipak svi podrazumijevaju isto: vojničko utvrđenje na tjemenu hridine. Riječ *kastrum* prikladna je za starije doba, bizantsko, uvjetno rečeno Justinijanovo i ono koje mu je neposredno slijedilo, a riječ *kaštel* za sljedeća. Treba dodati da Porfirogenet riječ *kastrum* koristi i za naselja koja nisu imala vojničko obilježje niti su nastala u njemu. Riječ *kaštel* redovita je u kasnijih dubrovačkih "latinskih", pisaca i ima uobičajeno značenje utvrđenja tih vremena. I onaj stari, prvotni, i novi prošireni dio Rausiona, dobili su tijekom vremena atribute grada, oni su ili *urbs* ili *civitas*. Ove posljednje termine u renesansnim i baroknim vremenima upotrebljavaju i autori koji pišu talijanskim jezikom. Ta naizgled nesustavna upotreba termina ne smije potaknuti nesuglasja.

⁷⁸ Opis tih gradskih cjelina davno je izložio J. LUČIĆ, *Povijest Dubrovnika*, str. 13. Ne može se, naravno, prihvatiti da su izbjegli Epidauritanci planski gradili proširenja i "prenijeli raster matičnoga grada" tj. da su pri tome postavili *cardo* i *decumanus*! Svakako je pretjerana i sama pomisao na tako nešto, a pogotovo pretpostavka da se tako što moglo u stvarnosti dogoditi.

⁷⁹ M. LONČAR, *Filološka analiza*, Poglavlje 30, Dubrovnik. Povijest. Gradnja Dubrovnika.

sl. 1. Tlocrt i perspektivni prikazi prva tri seksterija s katedralom i njenim kaštelom na prirodnom terenu, prema: Ž. Peković.

janje i četvrte! Pokazao je tako da nije uvijek lako, a ni jednostavno prihvatiti i zadovoljiti se jednim, prvim ponuđenim tumačenjem - čitanjem starog teksta. Donosi, kao i u ostalim primjerima, analizu poznatoga odlomka, vlastiti prijevod (čitanje, tako reći dešifriranje), prema kojemu bi se ona utvrda proširila i po četvrti put! No, uz to dodaje, ništa ne tvrdeći, i ovo: "Međutim, prema novoj arheološkoj sintezi, Dubrovnik je do sredine 10. stoljeća bio sastavljen od tri dijela. (Lončar tu citira knjigu Ž. Pekovića, *Dubrovnik*, 1998.) Tako je iskrsla nepodudarnost između filologije i arheologije koja traži rješenje". Pitanje je, eto, postavljeno, ali konačnoga rješenja zasad nema. Lončar na tome čitanju ne insistira; on ga je samo ponudio. No, pokušat ću samo kao slutnju predložiti da se pod tom četvrtom fazom

zamisli ono naknadno proširenje do mora, sjeverno od macerije (usp. *Prospetto* i Pekovićeve rektifikacije), postignuto jednim dijelom i nasipanjem, proširenje na kojem je bio sagrađen i dio nedefinirana zida i na kojem je nasipu, kako kaže Peković jednim dijelom poslije položena i Katedrala.

Sačuvan je, međutim, izuzetno vrijedan dokument, koji po mojemu sudu ipak osvjetljuje prva stoljeća *Grada*. Posvetit ću mu poveću digresiju.

4. a. *Prospetto della città di Ragusa nel secolo XII*

Uobičajenome tumačenju što se temelji na Porfirogenetovu pripovijedanju, stanovitu potporu daje odavna poznati crtež koji bi prema napisanoj legendi trebalo da prikazuje Dubrovnik 12. stoljeća (sl. 2). Ponovit ću - to sam već bio naglasio - ne odnosi se na to stoljeće, već na neko starije doba. Više je puta reproduciran, a obično prihvaćen kao maštovita interpretacija nepoznata crtača⁸⁰. U novije doba detaljno i mjestimice razložno komentirao ga je I. Stevović, ističući kako nije uspio doći do nekih podataka kojima bi bolje podupro svoje tumačenje⁸¹. Ž. Peković je vrlo korisnim načinom grafičkoga "čitanja" starih crteža ili topografskih situacija - rektifikacijom, crtež postavio u dubrovački prirodni ambijent (pejsaž)⁸². Na crtež se osvrnuo i A. Ničetić odbijajući uglavnom svaku valjanost onoga što je na njemu prikazano⁸³. Njegova "maritimna i geografska" objašnjenja zaslužuju pažnju svakog istraživača dubrovačkih početaka, dok bi nekim arheološkim i historiografskim interpretacijama, uza zavidno poznavanje literature, valjalo uputiti primjedbe. Posljednji, koliko mi je poznato, o njemu je opširno pisao D. Zelić i donio "biografiju" i bibliografiju toga starog prikaza *Grada*⁸⁴. Točno je

ispravio pogrešna čitanja nekih legendi, napisanih talijanskim jezikom, a nacrtanome osporava ozbiljnu vrijednost⁸⁵. Koloriranu kopiju crteža *Prospetto* koja se nalazi u "rukopisu N° 38 u Arhivu SANU u Beogradu" objavio je T. Živković⁸⁶.

Ulaziti u porijeklo crteža, koji je više puta reproduciran i u varijantama, a potječe, kako se vjeruje, iz mljetskoga samostana tamošnjih benediktinaca, zadaća je posebnog istraživanja koje ne bi bilo od male važnosti. To, naravno, prepuštam pozvanijima od mene za takav posao.

Starome crtežu uglavnom se osporava vrijednost: na njemu se ne nalazi nešto korisno za pouzdanu predodžbu o *Gradu* u rano doba. Osporava mu se točnost, informativnost, koju po mome mišljenju, ipak posjeduje. Slijedi se pri tome uobičajeno tumačenje početaka *Grada*, piše se o kastrumu na otoku - otočiću, pa odatle ocjenjuje i ono što je nacrtano. Prikaz, međutim, nije djelo autora koji bi bio suvremenik napisanoga naslova, pa je i stoga nemoguće na njemu tražiti suglasnost sa svim onim što mi danas znamo da je bilo, ili zamišljamo da je bilo, pogotovo ne u 12. stoljeću kako pretpostavlja crtač. U svaku interpretaciju, međutim, autor unosi vlastiti pristup pa smatram da je Pekovićev doprinos tumačenju crteža *Prospetto* vrlo vrijedan i da mu valja pokloniti znatnu pažnju.

Crtež nije datiran, a crtač je nepoznat. To nameće nekoliko pitanja: prvo zašto je nacrtan, drugo kada, za koga ili za koju priliku i treće, posebno važno, što je na njemu točno prikazano. Na prvo i drugo teško je dati dobar odgovor, trećemu valja predložiti objašnjenje. Pri tome ne bi bilo dobro polaziti od pretpostavke da je crtač kombinirao,

⁸⁰ Crtež se čuva u *Državnom arhivu* u Dubrovniku, navodi ga se pod signaturom: RF Bassegli-Gozze, kutija 134, br. 131 a. Objavio ga je 1931. godine s komentarima P. SKOK, *Origines*, tab. II, str. 451 (vidi ovdje bilj. 21) sa zanimljivim pojedinostima u bilj. 3, str. 465 (Ligorijev prijevod Skokove rasprave, str. 94, bilj. 68).

⁸¹ I. STEVOVIĆ, *Prospetto*, str. 137. Ne znajući za radove Ž. Pekovića i A. Ničetića, on kao i mnogi drugi autori, drži da je Rausij bio na otoku, odnosno da nije bio povezan s kopnom na zapadnoj strani. Tako su svojedobno pisali i G. Novak, J. Lučić i L. Beritić i mnogi drugi poslije njih.

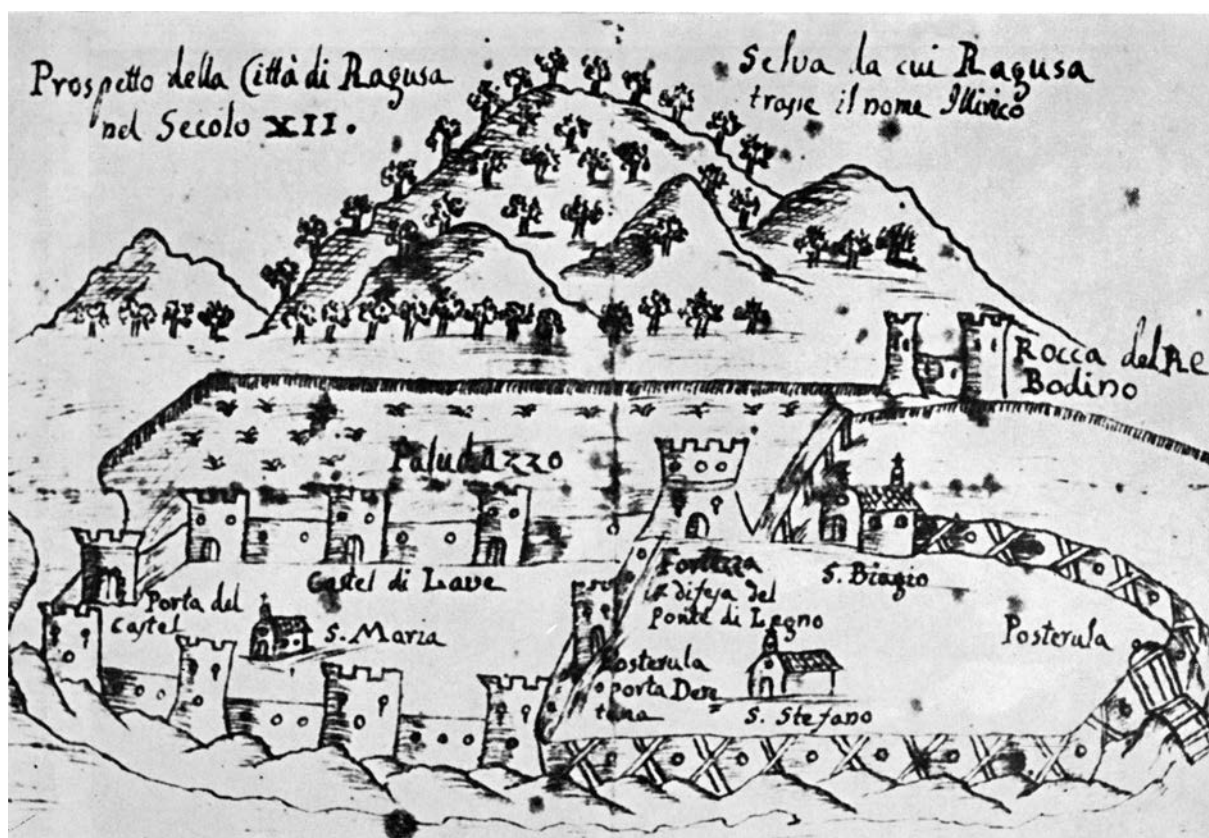
⁸² Ž. PEKOVIĆ, *Urbani razvitak; Dubrovnik. Nastanak i razvoj*. Poslije i u ostalim prilikama kad je pisao o Dubrovniku.

⁸³ A. NIČETIĆ, *Nove spoznaje* sl. 7, na str. 153 i komentar crteža str. 160.

⁸⁴ D. ZELIĆ, O crtežu *Prospetto della Città di Ragusa nel secolo XII*. kao "izvoru" za najstariju povijest Dubrovnika (= *Prospetto kao izvor*), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 36, Zagreb, 2012., str. 27.

⁸⁵ D. ZELIĆ, *Prospetto kao izvor*, bilj. 7 i str. 31.

⁸⁶ T. ŽIVKOVIĆ, *Legenda o Pavlimiru Belu, Istorijski časopis*, 50/2003., Beograd, 2004., str. 9-32. Rad je napisan "kao rezultat istraživanja na projektu Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj *Crkvena organizacija u srpskim zemljama u srednjem veku* (Ev. br. 1390)". U projekt, pod tim pomalo začudnim naslovom, uključeni su i jadranski, hrvatski krajevi i Dubrovnik. Rad T. Živkovića vrijedi spomenuti, jer autor pažljivo analizira rečenice mnogih dubrovačkih i drugih pisaca koji spominju Pavlimira Bela. Ulazi, međutim, u sofisticirane komentare tekstova kojima se pisanje starih autora teško može iskoristiti za historiografski zaključak koji bi se prikladno uklopio u ovaj moj rad.

sl. 2. Crtež Dubrovnika: Prospecto della città di Ragusa nel secolo XII.

prebacivao, nije znao točno stanje, već je mijenjao pozicije građevina itd. Izmišljao! Na takav se način sve sporno može lako razriješiti: krivnja ili pogreška je na nepoznatoj osobi - u ovoj prilici na crtaču. U tome smislu Zelić piše ovako: "Odgovoriti na pitanje zašto se crkva označena kao S. Biagio na crtežu našla u istočnom dijelu grada doista nije teško. Zato što piscu / kompilatoru teksta koji je poslužio kao predložak crtežu nije bilo poznato da se starija, tj. prva crkva sv. Vlaha nalazila u zapadnom podgrađu Kaštela, u blizini mjesta na kojem će kasnije nastati glavna gradska vrata (Vrata od Pila) i samostan klarisa, pa je podatke o njoj povezao s lokacijom današnje crkve (na kojoj se crkva posvećena gradskom zaštitniku nalazi od sredine 14. stoljeća). To isto vrijedi i za tvrđavu (na crtežu: Fortezza per difesa del Ponte di Legno) koja se u starijoj historiografiji redovito spominje u vezi s prvom crkvom sv. Vlaha. Njezin je položaj na crtežu "generiran" iz položaja drvenog mosta kojim se ulazilo u grad. Ta tri objekta, kao što je dobro primijetio Stević funkcioniraju u svim starijim narativima kao jedinstven sklop; u onima čiji pisci nisu znali za stvarnu lokaciju prve crkve Sv. Vlaha most i tvrđava također se smještaju u blizini nove crkve. Drugim rije-

čima, zbog historiografske "translacije" crkve sv. Vlaha, iz zapadnog podgrađa prema budućem su centru grada u tekstovima, pa tako i na našem crtežu, "migrirali" i drugi objekti koji se uz nju spominju na njezinu "starom" mjestu"⁸⁷. Argumenti mu nisu uvjerljivi. A zašto nije, na primjer, nacrtao Katedralu, koja je starija od crkve Sv. Vlaha iz 14. stoljeća i Kneževu kulu - dvor, građevine svakako aktualne vjerojatno već od 12. stoljeća? One su bile sasvim blizu "prve" Vlahove crkve "prebačene" sa zapada na istok! Tko bi na to mogao danas razložno odgovoriti? Valjda samo onaj davni crtačev izvor koji katedralu možda nije ni vidio, već samo crkvu Sv. Vlaha.

⁸⁷ D. ZELIĆ, *Prospecto kao izvor*, str. 29, dodaje kako je Peković crtež obradio "...interpretativnim postupkom koji naziva rektifikacijom". Nije mi jasno zašto mu se čini dvojbenim termin *rektifikacija*. To nije postupak koji je izmislio Peković, već uobičajeni tehnički postupak kojim se ispravlja i dovodi u pretpostavljeni stvarni izgled neki shematizirani crtež, u ovome primjeru, crtež nastao u kasnije renesansno ili barokno doba. Na taj se način utvrđuju i granice, međe, posjedi. Pojam se koristi i u mnogim drugim područjima, od teoloških do tehničkih, matematičkih i kemijskih, kad se njime nešto dovodi u red, u sklad, u neki sustav da bi bilo primjenjivo, prikladno korištenju.

Svoje zaključke oslonio je Zelić na interpretacije L. Beritića. Ovaj je, međutim, vjerujući da je kastrum *Rausij* na *otoku - otočiću*, što je u njegovo vrijeme bila prihvaćena konstatacija u svim opisima prostora i povijesnih događaja povezanih uz Dubrovnik, iznosio tada sasvim opravdana i logična objašnjenja. A. Ničetić je dokazao da *Rausij* nije na otoku⁸⁸, a Peković, kako sam spomenuo, to je i potvrdio. Toj netočnoj, staroj pretpostavci o zemljopisnom položaju gradine - kastruma na otoku prilagođuje Beritić - a drugačije nije ni mogao! - informacije koje daju stari pisci o položaju kula, mosta, crkava, zidina itd.⁸⁹. Danas zemljopisne činjenice treba promotriti na nov način, temeljen na čvrstim dokazima o zemljopisnoj položenosti *Rausija* na poluotoku i, dakako, prema tome postaviti drugačije zaključke. No, pitanje je i ovo: zašto bi trebalo u svemu vjerovati starim pripovjednim izvorima⁹⁰? Ne bi bilo dobro povjeriti punu pažnju davnim piscima, a ne i crtačima. Oni prvi su o povijesnim pitanjima što nas danas zanimaju, pisali sa svojih, nama ipak nedovoljno ili slabo znanih poticaja, pa je u tome smislu izvrsna konstatacija R. S. Lopeza, kada je, pogodivši u srž olakih historiografskih zaključaka, dakako u sasvim drugačijemu primjeru od našega, ali u naravi vrlo bliskoga, sličnoga, na *Tavola rotonda* spoletinskih *Settimana di studio* kazao i ovo: *Comunque, sarebbe imprudente fidarci delle fonti agiografiche per imparare come vivessero e cosa pensassero le genti di mare: gli agiografi per solito erano monaci e non marinai*⁹¹. (Uostalom, bilo bi neoprezno pouzdati se u hagiografske priče (izvore) da bismo doznali kako su živjeli i kako su razmišljali pomorci; hagiografi su odreda bili svećenici, a ne mornari). Lopezove hagiografe, neka mi bude dopušteno, ovdje ću usporediti s bizantskim, gotičkim ili renesansnim autorima kojima nije uvijek i u svakoj prilici bila namjera naznačiti posve

egzaktan položaj neke crkve, kule, zidina ili gradskih vrata, već opisati ukupni doživljaj bića grada o kojemu pišu. Nisu li tome primjer Porfirogenetovi podrumi careve Palače u kojima je on, car, tobože, držao zatočene kršćane ili Tomina priča po kojoj građani *Spalatuma* nisu mogli saditi povrće pokraj zidina grada, jer su im ga Slaveni uništavali, ili Milecijevi stihovi po kojima su neki Rimljani bježeći od građanskoga rata doplovili u Gruž!

Polazi se, nadalje, od pretpostavke - a ta bi trebala biti temelj dobru zaključku - da su se stari autori koristili tako reći ujednačenom, jedinstvenom terminologijom, svi gotovo na isti način. Da su pod nekom riječi - nazivom, terminom podrazumijevali isto ili barem slično, da su raspolagali istim, točnim podacima. Jednu je, međutim, predodžbu pretpostavljao sklop *castrum Rausion* Porfirogenetu, a nešto drugo sklop *castel di Lave* Mileciju. Ni jedan, a ni drugi pisac onaj rausijski kaštel nisu vidjeli, o njemu su nešto različito doznali, iako je riječ o istom fortifikacijskom sklopu i topografskome položaju. Kad se spominje da je, na primjer, most nazvan *Ponte di legno* bio na zapadnome rubu kastruma *Rausija*, suprotno onome nacrtanome na *Prospecto*, valja posumnjati u riječi staroga pisca, jer je na zapadnoj strani bio sasvim logičan pristup kopnom, a tu je nacrtana *Porta del Castel*. Da li je uz ta važna vrata (ime im sugerira primarno značenje za kaštel!), bio nekakav drveni most, vjerojatno pokretni, koji se u takvim onodobnim konstrukcijama ulaza u grad često postavljao iznad jarka, opkopa i sl., ne bi trebalo odviše nagađati. Pretpostavljena konfiguracija zemljišta upućuje da je mogao biti! *Ponte di legno*, pak, preko tzv. *Paludazzo*, kako je prikazan na crtežu, ima sasvim logičan položaj i drugo značenje, jer upravo na tome mjestu omogućuje prijelaz u istočno zaleđe, prema tobožnjoj kuli kralja Bodina - *Rocca del re Bodino*, kako je nazivan taj kralj i u pisanim tekstovima i zapamćen u staroj memoriji Dubrovnika. Tu je, uz taj drveni most zato logičan položaj kule nazvane *Torre per difesa del ponte di legno* koja čuva prijelaz u *Rausij*, pravi pandan onoj kuli na zapadu gdje su bila Vrata Kaštela, tj. ona nacrtana i nazvana *Porta del Castel*.

No, vratimo se onim trima postavljenim pitanjima: na prva dva, ponovit ću, zasad nema odgovora. O trećemu, o vrijednosti crteža valja raspravljati, jer su na njemu zabilježene neke potvrđene činjenice iz rane gradske prošlosti. Zato je vrlo koristan postupak rektifikacije kojim je Peković viziju nepoznata crtača, tj. prostor i građevine, prebacio u stvarnost

⁸⁸ A. NIČETIĆ, *Povijest luke* - na više mjesta, na primjer, poglavlje 1.3. str. 25 i d. osobito str. 27 i d. Tu je objasnio konfiguraciju poluotoka na kojem je bio *Rausij* u odnosu na more, položaje te zemljopisne i maritimne osobitosti uvala u kojima je mogla biti ili, možda i bila prva luka. Dakako, ne luka u značenju - kako sam već naglasio - neke uređene antičkoga doba, već izvlačilište brodova u vrijeme nepodobno za plovidbu, ili prostor potreban za popravak.

⁸⁹ L. BERITIĆ, *Utvrdjenja*, str. 9 i d. osobito str. 16.

⁹⁰ Na njima Beritić temelji gotovo sve svoje prijedloge: L. BERITIĆ, *Ubikacija*, str. 15-83.

⁹¹ R. S. LOPEZ, *Settimane di studi sull'Alto Medio Evo*, 25, Spoleto, 1978., T. II, str. 889.

dubrovačkoga ambijenta - tla, zemljišta - i locirao neke pojedinosti u njemu. Taj je *Anonim* nacrtao pejzaž: brdo, šumu i "močvaru" (to bi trebalo da bude more!), zatim grad: zidine, vrata i kule, crkve, *maceriju* - suhozid, dakle sve ono što je bilo zaista važno i stvarno. Napisane legende Zelić je točno prepisao i ispravio prethodna čitanja, no jedna uz, po mome sudu važan "objekt", potiče na objašnjenje talijanskoga teksta a zatim i na zaključak koji ću pokušati izvesti iz slike urbane topografije koja je na crtežu prikazana.

Prva dvojica upravo spomenutih autora koji su pisali o crtežu donijela su netočno čitanje nekoliko riječi koje objašnjavaju nacrtano, a Zelić je to primijetio pa ispravio u 7. bilješci svoga rada. Tako Stevović donosi *trase il nome*, a Peković, koji zahvaljuje na pomoći u čitanju (lošoj, dodao bih!) I. Petricioliju, donosi *trajie il nome*. Treba čitati *trasse*⁹², jer je riječ o talijanskome vrlo plodnome glagolu *trarre* (lat. *trahere*), u ovoj prilici *trarre origine del nome* sa značenjem *derivare* ili *ottenere*, odnosno vući ili imati porijeklo, potjecati. To je barem očito iz pozicije legende. Stevović, nadalje, pogrešno čita *ilirico* umjesto *illirico*, zatim *rex Bodino* umjesto *re Bodino*, zatim *fortezza il difesa*, umjesto *in difesa*, odnosno *per difesa* što bi moglo biti, ako se onaj nedovoljno čitljivi znak (skraćunica?) pročita kao *per*, kako dobro predlaže Zelić. Napokon *Posterula o porta dele terra* (?), što je u Pekovića *Posterula porta del terra*, a trebalo bi *della terra*. Ovu posljednju legendu jedino je važno pobliže komentirati, jer su one prethodne navedene pogreške lako uočljive, a nastale su netočnim čitanjem talijanskih riječi i nepažnjom.

Pogrešno čitanje ovog teksta - legende na crtežu uz kulu na kojoj su vrata, a nasuprot Sv. Stjepanu, Zelić je točno razriješio: *Posterula o porta deretana*⁹³. No, riječ *deretana* trebalo bi pokušati i objasniti. Potpuno su jasna slova *Dere* pa ispod njih čitljivo napisano - *tana*. Legenda, dakle, opisuje naziv nekih vrata. Ova vrata *deretana porta* bila bi nazvana po svome položaju, a prema kasno lat. *deretro* (izvorno lat. je višeznačni adv. *retro*) sa suf. *-anus*, 3, odnosno kasniji tal. *dietro*, u značenju *po-*

steriore, dakle *stražnji*, koji je *straga* ili *iza*, ovdje nikako u značenju *poslije*. To bi bilo u dobrome suglasju s tal. *posterla*, *postierla* ili *pustierla* (uvijek dim. oblik), pa riječ *posterula*, kako je zabilježeno i na crtežu, a prema kasno lat. *posterus*, 3, jest opisna slika gradskih vrata. U raguzejskome iz *posterula* pa *posterna* dolazi novi, mlađi naziv za čitavo područje grada - Pustijerna⁹⁴. O tome sam značenju te riječi pisao opisujući splitsku *Pisturu*⁹⁵, pa je i na ovome primjeru također očito da se radi o sporednim vratima koja su u Rausiju neko vrijeme bila usmjerena na područje izvan grada ograđeno ne još zidinama, nego vjerojatno *macerijama*, što se na *Prospetto* vrlo dobro uočava. Ona su, ta vrata, *Porta deretana*, kad se promatra s područja *Posterule* iza, straga, a iz Kaštela ili seksterija Sv. Petra su sporedna u odnosu na ona glavna *Porta del Castel* kojima se iz Rausija izlazi na kopno. Vrata su *de retro* i s važnog položaja drvenoga mosta i kule koja ga štiti, na izlazu iz Rausija na istok. Zadržalo se ime *Posterula* za čitav predio u Dubrovniku sve do danas (*Pustijerna*), slično kao i u Splitu (*Pistura*). I u Raveni se, na primjer, po gradskim vratima u to doba također nazivalo jedno gradsko područje pa taj naziv, čini se, nije bio neobičan među onodobnim gradskim toponimima⁹⁶.

⁹⁴ Ne prihvaćam tumačenje L. Beritića da naziv dolazi od *post terra* što bi po njemu značilo "za gradom" pa bi Pustijerna bilo zagrađe (u: L. BERITIĆ, *Utvrđenja*, str. 15 ili u: L. BERITIĆ, *Urbanistički razvitak*, str. 11. Također ni ono I. Babića koji pretpostavlja da naziv *Posterula* prenosi spomen na geomorfološku situaciju, na male zemlje što se stepenasto spuštaju i koje dalmatinski izvori nazivaju "zemljice" lastve ili lastvice – *terrulae sive ripelae* (I. BABIĆ, *Naselja pod utverdama u Dalmaciji, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 4, Split, 1985., str. 24).

⁹⁵ Vidi: Ž. RAPANIĆ, *Od palače do općine*, bilj. 343.

⁹⁶ *Porta postera* ili *posterula porta* nazivala su se mala vrata na kulama i zidinama koja su bila na skrivenom mjestu i načinjena za prolaz jedne osobe da bi ta prolazeći njima bila neprimjećena. Tijekom vremena, kad su izgubila tu prvotnu zadaću i postala su javna komunikacija, često pregrađena, pa po njima čitavo područje dobiva ime. Ovdje to potvrđuje crtačev "simbol" kojim ih je označio. – *Agnellus qui et Andreas* (800./805.-poslije 846.), u *Liber pontificalis ecclesiae ravennatis*. (= *Liber pontificalis*). (Ed. O. Holder Egger), u: *Mon. Germ. Hist., Scriptorum rerum langobardicorum* saec. VI-IV. Hannover, 1878., str. 278-391; pretisak 1964. S.v. Sanctus Damianus (692-708.) navodi u Raveni gradski predio pod tim imenom. – U prijevodu na talijanski jezik u: *Il libro di Agnello istorico*. Le vicende di Ravenna antica fra storia e realtà.

⁹² Valja usporediti sa sličnim pisanjem slova *s* na tome crtežu u riječima *prospetto*, *difesa* i *castel*, odnosno s pisanjem slova gdje je ono napisano u drugačijoj varijanti.

⁹³ Tako je napisano i na spomenutoj varijanti crteža iz rukopisu N° 38 u Arhivu SANU u Beogradu.

Ostalo je ipak ono intrigantno pitanje: kada je nacrtan ovaj prikaz grada? Nekoliko rečenica na talijanskom jeziku u tome ne može mnogo pomoći. Sve su korektne i u leksičkom i u grafijskom pogledu. Tek riječ *illirico* u rečenici *Selva da cui Ragusa trasse il nome illirico* upućuje na renesanso ili na kasnije doba. Piscini dvanaestog i prethodnih stoljeća tu riječ nisu rabili u navedenom značenju, no crtač je svakako imao valjan razlog takvoj odrednici, odnosno dataciji. K tome je poznavao (odnekle je doznao) nekadašnju urbanu topografiju grada koja je, u vrijeme kad je on živio, nedvojbeno bila bitno, bitno drugačija. Nacrtao je ono što je bilo važno za rano doba *Grada*, a ne ono što je bilo važno u sljedećim, pa i njegovim stoljećima. Na crtežu nije zabilježen, na primjer, nijedan dubrovački gradski ili prostorni orijentir iz 11. ili 12. stoljeća. Ne crta, kako sam naglasio, ni *Katedralu*, najvažniji simbol grada, što potiče mnoga pitanja. Sve to bi moglo značiti da je znao za neki pisani izvor, a možda i za koji - usudio bih se i to pomisliti - stariji likovni prikaz, po kojemu bi kompilirao svoj pogled na davni grad i dopunio ga korektnim objašnjenjima. Zašto je izabrao baš 12. stoljeće, teško je odgonetnuti, ali ne valja nikako zapostaviti činjenicu da je prikazao Dubrovnik ranih stoljeća. O tome je pisao i Stevović točno zaključivši kako postoje dobri razlozi takvoj pretpostavci pa kaže: "...nema sumnje da je autor imao nameru da prikaže upravo Dubrovnik, a ne da pruži shematizovanu predstavu srednjovekovnoga grada uopšte. To potvrđuje adekvatno određivanje kako mikrogeografskih osobnosti prirodnoga prostora na kome je grad nastao, tako i iz istorije poznatih dubrovačkih vojnih i sakralnih građevina"⁹⁷.

Bio bi taj mogući pisani predložak, pretpostavimo čak i onaj nacrtani, neki vid zapisane "likovne memorije" koja se prenosila poput literarne, koju je rekonstruirao Katičić⁹⁸. Zato su nacrtane gradske

/Traduzione e note di M. Pierpaoli./ Ravenna, 1988., na str. 147, bilj. 396, prevoditelj donosi i vrlo kratki opis prikladan našim primjerima. – Također u: A. GUILLOU, *Régionalisme et indépendance dans l'empire Byzantin au VIIe siècle*. Roma, 1969., str. 162, uz ostala gradska vrata u Raveni spominje i *porta Posterula*, upravo ona o kojima jednu anegdotu prepričava spomenuti M. Pierpaoli.

⁹⁷ I. STEVOVIĆ, *Prospetto*, str. 140.

⁹⁸ R. KATIČIĆ, *Aedificaverunt*, str. 157.

⁹⁹ *Hist. Salon.*, glava 45. – *Statut grada Splita*, hrvatski tekst, knj. 5, glava 9, 10, 13, 18. Poslije se zamjenjuju čvrsto sagrađenim zidom koji se sukcesivno gradi, točnije dograđuje.

kule i zidine uglavnom shematizirane (kruništa, otvori na kulama), ali i crkve ranoga oblika (predromaničke, nazovimo ih prigodno) i njihova točna orijentacija, drveni most na nosačima, potpornjaci, pak, onakav je kakav je uistinu mogao biti. Sve dovoljno jasno i u načelu vrlo točno topografski postavljeno da se može dobro identificirati. U tom smislu vrlo je znakovito da je crtač na mjestu *Katedrale* nacrtao crkvu Sv. Vlaha što je vrlo vrijedna potpora Pekovićevoj interpretaciji "katedralnoga sklopa". Zašto, pak, nepoznati crtač nije označio crkvu Sv. Petra, a zabilježio onu Sv. Marije, teško je pretpostaviti. To je možda predmet zamjene kulta, štovanja i sjećanja na staru tradiciju iz doba *kastruma*, vjerskih referenci često izvan mnogih danas teško dokučivih razloga ili uzroka.

Konačno, što je također važno, crtač jasno razlikuje zidine s kulama od obrambenog pojasa na *Posteruli* - Pustijerni, koji je posve različito nacrtan. To su vjerojatno one obično zvane *maceriae*, utvrđenja sagrađena suhozidom i drvom, poput onih na splitskome predgrađu Obrov, koje se spominju u Tominoj *Historia Salonitana* u ratu Splitskana sa susjedima i posredno u gradskome statutu⁹⁹. Vrijedno je pažnje da u tom rausijskom obrambenom pojasu postoje neka vrata i stepenice (?) koje se spuštaju niz hridinu prema moru o kojima dosad nisam pročitao pobližega komentara. O dubrovačkom obrambenom pojasu, o *macerijama*, pisao je L. Beritić ovako: "*Prema Anonimu, deset godina nakon zao-kruženja Pustijerne zidinama, napravljena je bila drvena ograda počevši od Pustijerne sjevernom obalom, do prevlake odnosno mosta, po kojem se ulazilo u Dubrovnik*"¹⁰⁰. Opis je nedovoljno jasan, no radi se o "drvenoj ogradi" kojom se od rta Pustijerne zaštitio dio obale do *Ponte di legno* sjeverno od crkve Sv. Vlaha, pa ovdje i Beritić, čini se, pomišlja na crtačev *Ponte di legno*, most preko *Paludazzo*. To je prostor koji još nije bio dokraja izgrađen, "urbaniziran" (riječ koristim posve uvjetno), dakle, nije još bio opasan pravim zidinama¹⁰¹.

Na još jednom mjestu Beritić opisuje takvu konstrukciju pa kaže: "*Na zidinama ta drvena ograda sastojala se je od gredica jednim krajem usađenih u naročito za to ugrađeno šuplje kamenje, drugi kraj bio je usađen u jednu vodoravnu gredicu koja je stajala oko 80 cm nad pločnikom obilaznog hodnika i*

¹⁰⁰ L. BERITIĆ, *Utvrđenja*, str. 16.

¹⁰¹ Bila bi to situacija koju je točno nacrtao Ž. Peković, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj*, sl. 78.

činila neku vrstu prsobrana prema unutrašnjosti grada”¹⁰². Beritićev je opis opet pomalo nejasan, ali se ipak sluti izgled konstrukcije o kojoj je riječ. Čini se da je upravo to prikazano na crtežu *Prospetto*, da je u dobru suglasju s pisanjem Beritićeva anonimnog autora, a vrlo blizu Tominome opisu macerija na splitskome Obrovu. Sve su to pojedinosti koje upućuju da crtež ne valja olako odbaciti: on nije suglasan s činjenicama renesansnoga ili baroknoga doba kad je po svojoj prilici nacrtan no, s *Rausijem* (tada već gradom) kakav je mogao biti u rano doba, čini se da je barem u dobru dosluhu.

4. b. *Prospetto* i Careva priča

Ovu podužu digresiju o crtežu Dubrovnika u 12. stoljeću složio sam zbog dva razloga: crtež prikazuje širenje grada kako ga je opisao Porfirogenet, te opisuje ranu topologiju kastruma i potom grada Rausija. I jedno i drugo tekstom i rektifikacijom obrazložio je Ž. Peković. Starina i stanovita vjerodostojnost crteža važne su tako za naknadna istraživanja, zaključivanja pa i domišljanja. Čudno je da A. Ničetić sumnja u postojanje utvrđenja, *kastruma* ili *kaštela*, ističući kako mu nisu pronađeni materijalni tragovi¹⁰³. Tu meni i Ž. Pekoviću, predbacuje valjanost pretpostavke da je grad nastao iz vojne utvrde, obrazlažući to činjenicom da su, kako piše “...na Pustijerni pet stoljeća prije Justinijana boravili pripadnici 8. dobrovoljačke kohorte, i drugo, ispod Bunićeve poljane pronađen je ostatak zapadnoga zida kasnoantičkoga kaštela datiranoga u 5/6. stoljeće...”.

Primjedba zaslužuje opširniji komentar. Ničetić je ovdje u zabludi, nasuprot punoj suverenosti, što sam dosad višekrat isticao, u strukama u kojima je profesionalac. Dodat ću samo ovo: zbog čega bi Porfirogenet, a za njim, možda i po njemu, ili po *ragusitanskim memorijama*, svi pripovjedni izvori spominjali utvrđenje, kastrum - kaštel (svejedno kako ga nazivali, Porfirogenetu taj termin znači neodređenu strukturu naselja, pa i grad kao i u ostalim prilikama kad određuje općenito značaj naseobine!) da ga uistinu nije bilo? Takav se podatak ne može izmišljati. U ona opasna i nesigurna vremena koriste se razna pogodna mjesta poput vojničkih logora i utvrđenja za pribježišta i skloništa da bi koji put, u povoljnijim i smirenim uvjetima, prerasli i

stalno boravište različita stupnja razvitka i političkoga značenja¹⁰⁴. Utvrđenje na hridini Rausij nije nešto neobično. Uostalom, neke podatke iz pripovjednih izvora nije potrebno uvijek dokazivati kojim materijalnim tragom. Primjera tome je mnogo da bi ih i pokušao nabrojiti. Nije dobro osporavati postojanje utvrđenja, i to ne samo onog iz kasnoantičkoga, već i starijega, protohistorijskoga ili čak prethistorijskoga doba zato, jer mu se nisu pronašli materijalni tragovi, zidine, fragmenti skulpture i sl.¹⁰⁵. S druge strane nemoguće je i pretpostaviti da bi na hridini netko boravio, a da pod njom, ili nedaleko od nje, nije bilo nikakvih uvjeta normalnome životu. Uostalom, kaštel ili kastrum, a znatno prije koji put pretpovijesna ili protopovijesna gradina, odnosno *burg* u kasnom srednjem vijeku, sagrađeni na nekom povišenome mjestu, uvijek su svojevrsno središte prostora u kojemu se boravi, a zaštita su u nevolji¹⁰⁶. Slično vrijedi i za rimske vojničke logore poput Tilurija (Garduna) i Burnuma, ili za one na Cetinskome limesu u okolici Sinja¹⁰⁷, odnosno za bizantske kastrume, stražarnice i obrambene posta-

¹⁰⁴ Na području Venecije, na primjer, takve položaje, koji su postali trajno boravište u opakim vremenima, već smo spomenuli u bilj. 64; navodi ih Porfirogenet.

¹⁰⁵ Ono bitno o tome napisao je još prije pola stoljeća I. MAROVIĆ, *Arheološka istraživanja* (ovdje cit. u bilj. 56) i poslije ponešto proširio i dopunio Š. BATOVIĆ, Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti, *Izdanja HAD-a*, 12, Zagreb, 1988., str. 51-78.

¹⁰⁶ Za ranije razdoblje, točnije za 1. stoljeće lijep je primjer područje današnjega Sinja. Autohtono stanovništvo boravi na uzvišenjima, na primjer, na današnjemu Sinjskome gradu, a pokapa se pod njim, u Ruduši na zapadnoj periferiji Sinja. O tome: B. GABRIČEVIĆ, Solarni koncept duše u religiji Ilira, u: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*. Split, 1987. – O Sinjskome gradu i njegovoj okolici: A. MILOŠEVIĆ, Izgled i značaj sinjske tvrđave u prošlosti s posebnim osvrtom na tursko i mletačko razdoblje, *Zbornik Cetinske krajine*, 4, Sinj, 1989., str. 219-251. Tu je pretpostavio postojanje jednog pokrajinskog limesa na širem području rijeke Cetine što je poslije dalje razvijao, pa postojanje tog limesa nedvojbeno i potvrdio u: A. MILIOŠEVIĆ, *Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja / Croci sulle lastre di rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa*. Dubrovnik - Split, 2008.

¹⁰⁷ O kastelima u sinjskoj okolici vidi i: I. NIKOLAJEVIĆ, Veliki posed u Dalmaciji u 5. i 6. veku u svetlosti arheoloških nalaza, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 13, Beograd, 1971., str. 277. – S. GUNJAČA, Tri preživjela predhrvatska toponima, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, knj. 2, Zagreb, 1973., str. 1-32. Oboje citiraju poznati odlomak iz G. MARIANI, *I papiri diplomatici*. Roma, 1805., br. 78 u kojem se spominju *castella super civitatem Salonitanam*.

¹⁰² L. BERITIĆ, *Utvrđenja*, str. 238.

¹⁰³ A. NIČETIĆ, *Dubrovačka luka* u: *Nove spoznaje*, str. 15. i dalje na još nekoliko mjesta.

je uz obalu i na otocima. Valja usput podsjetiti i na mnoge uz Rajnu i uz Dunav, ili u bliskoistočnim, arapskim područjima s apozicijom *q'usar*, *-kasar*, *-kasr* i sl. u imenu, ili u britanskim toponimima tipa *-chester*, odnosno u sufiksima europskih jezika u kojima se čita dodatak *-burg* u imenima naselja i gradova nastalih nad, uz ili pokraj rimskih logora. Svi ovi nisu bili sagrađeni na povišenu mjestu, brijeg je predstavljao, kad ga je bilo, samo dodatnu sigurnost, kao što je u pustinji, u ravnici, oaza bila uvjet opstojanja. Tako se i Rausij na hridini, ilirski i rimski, oslanjao na neposrednu okolicu¹⁰⁸. Stela vojnika osme dobrovoljačke kohorte, uzidana u kući na Pustijerni nema nikakve važnosti za određivanje početaka Dubrovnika, ni kao argument o stacioniranju te kohorte pod hridinom Rausija. Zašto je Ničetiću baš ona zapela za oko, nije lako dokučiti. Tim više jer citira rad I. Žile o spolijama na području Grada, a u daljnjem raspravljanju i rad istoga autora o naselju prije Grada u kojemu ima mnogo više podataka korisnih njegovome tumačenju¹⁰⁹. Napokon, postojanje vojne utvrde potvrđuju i nazivi crkava i samostana svojim svetačkim imenom kad mu pridodaju i riječ *castellum*. Valja još podsjetiti kako neprekidno trajanje gradskoga života na jednome te istome mjestu, u stoljetnom preseljavanju, obvezno briše tragove prethodnoga, tako da oni često nestaju ili postaju teško prepoznatljivi i u najpažljivijim arheološkim istraživanjima, kojih ovdje tako podrobnih nije ni bilo¹¹⁰. Grad je, na tome insistiram i dalje, nastao iz vojne utvrde.

Kad je riječ o utvrđenju podno gradine Rausij, a na nj se pomišlja zbog zida otkopanog na Bunićevoj poljani, teško je pretpostaviti da bi se pod kastrumom na hridini gradilo koje drugo utvrđenje uz more (neki autori također ga nazivaju kastrum), točnije, neki obrambeni sustav koji ne bi bio povezan s onim prvim na brijegu. Tu ne bi trebalo mnogo domišljanja, jer je posadi i stanovnicima kastruma - to sam već naglasio - bilo nužno zaštititi pripadajuće područje uz more i na njemu, nazovimo ga uvjetno, pristanište, pa je logično to na neki način i zaštititi. Većem broju stanovnika, koji su se doselili trebala je i bolja zaštita zgrada kad su ih priredili za stanovanje u proširenjima na padini; onih područja na kojima se oblikuju tzv. seksteriji Sv. Petra, Sv.

Vlaha i Pustijerna¹¹¹. To je sve po mojemu sudu Peković vrlo dobro nacrtao. Slijed prvih proširenjâ, pak, koja je i kako ih je opisao Porfirogenet, teško bi bilo dovesti u dvojbu¹¹².

Pogledajmo kako se to širenje jezgre i nastajanje grada prikazivalo u hrvatskoj historiografiji. N. Tomašić je Carev odlomak preveo ovako: "Najprije *sagradiše* mali grad, tamo gdje i danas stoji, a kašnje ga *povećашe*. Za kratko opet, kako se je po malom razmnožalo i proširilo stanovništvo, *povećашe* zidine grada donle, kako ih ima"¹¹³. F. Šišić prevodi: "...a *sazdaše* ga najprije malen, a onda sve veći, pa onda *povećaju* bedem njegov, dok najzad nijesu imali grad, šireći se pomalo i množeći"¹¹⁴. B. Ferjančić, pak, ovako: "Oni ga *sagrade* najpre kao mali grad, a posle toga opet kao veći, a posle toga prošire mu bedem, dobivši tako grad koji im omogućuje da se postepeno šire i množe"¹¹⁵. M. Suić je predložio i popunu lakune prevevši: "...*povećашe* njegove bedeme *do te mjere*, da bi imali grad *velik* zbog njegova širenja..."¹¹⁶. R. Katičić ovako: "...tamo gdje je upravo sada grad, pošto su ga *sagradili*, prvo malen, i opet poslije veći, i poslije opet, a pri tome su *povećali* opseg njegova zida tako da je grad imao ... jer su se pomalo širili i množili"¹¹⁷.

¹¹¹ Ž. PEKOVIĆ, Crkva Sv. Petra u Dubrovniku, u: *Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb, 1996., str. 267-277. – Ž. PEKOVIĆ, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj*, str. 51. – O Pustijerni: N. GRUJIĆ, Dubrovnik - Pustijerna. Istraživanja jednog dijela povijesnog tkiva grada, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 10, Zagreb, 1986., str. 7-39. – Ž. PEKOVIĆ, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj*, str. 65.

¹¹² O naknadnim, mnogo kasnijim intervencijama u gradski prostor odlučivale su odredbe *Statuta grada Dubrovnika / Liber Statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*. (Ur. V. Bogišić, C. Jireček), Zagreb, 1904. – Prijevod: *Statut grada Dubrovnika*. (Uvod: A. Cvitanić, prijevod: M. Križman i J. Kolanović) Dubrovnik, 1990. O izgradnji Grada u kasnije doba vidi i: M. PRELOG, Dubrovački statut i izgradnja grada (1272.-1972.), *Peristil*, 14-15, Zagreb, 1971.-1972., str. 81-94. Pretiskano u: M. PRELOG, *Djela 3*, Zagreb, 1999., str. 198-214.

¹¹³ N. TOMAŠIĆ, *O upravljanju carstvom*. (Priredio M. Švab, preveo Nikola pl. Tomašić), Zagreb, 1994, str. 75.

¹¹⁴ F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1990. /Pretisak izdanja iz 1925./ str. 441.

¹¹⁵ *Viz. izv.*, tom II, str. 20

¹¹⁶ M. SUIĆ, Zadar u "De administrando imperio" Konstantina Porfirogeneta, *Radovi Zavoda JAZU u Zadru*, 27-28, Zadar, 1981., str. 5-29.

¹¹⁷ R. KATIČIĆ *Aedificaverunt*, str. 132. – R. KATIČIĆ, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb, 1998., str. 266.

¹⁰⁸ I. ŽILE, *Naselje*, pass.

¹⁰⁹ I. ŽILE, *Spolia*, str. 177 i *Naselje*, str. 110.

¹¹⁰ O Kaštelu piše Ž. PEKOVIĆ, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj*, str. 45.

U prijevodu na engleski jezik R.J.H. Jenkins kaže: "...they built it small to begin with, and afterwards enlarged it, and later still extended its wall until the city reached *its present size*, owing to their gradual spreading out and increase in population."¹¹⁸ ("sagradili su ga za početak malena, a poslije su ga proširili i potom još protegnuli njegov zid dok grad nije dostigao *svoju sadašnju veličinu*, zbog postepenoga množenja i rasta pučanstva".) Već sam upozorio na Lončarevu interpretaciju tog odlomka kojom pretpostavlja, na tragu Lučića i Bandurija, da je moguće uočiti i četvrto proširenje, postavljajući pri tome rezervu zbog nesuglasja koje se pokazuje kad se takvo čitanje Porfirogenetova teksta uspoređi s arheološkim nalazima¹¹⁹.

Nesporno je, međutim, kako se god prevodio Carev tekst, da izbjeglice *ne grade grad*. To, koliko mi je poznato, nije se nigdje dogodilo. Nije, dakle, ovdje riječ o *urbem aedificare* ili *construere*, pa *statuere* u značenju graditi ni iz čega, *ex nihilo*, u smislu *condere* (*urbem, coloniam, castrum* ili sl.), *fundamenta ponere* ili *iacere*, kako se može kazati i u klasičnom latinskom, ali i u medievalnom. Svi su prevoditelji ne ulazeći u ovakve pojedinosti u prijevodu polazili od pretpostavke da Epidauritanci uređuju, adaptiraju, pregrađuju, nešto dakle, zidaju - *grade* sebi novo boravište pa se u prijevodu, ne ulazeći u ono bitno za konkretni primjer koriste glagolima *graditi, sagraditi, sazdati*¹²⁰. No, to se

protivi činjenici jer su Epidauritanci došli na nešto postojeće, što je važno za ovo raspravljanje, došli su u kastrum koji najprije prilagođuju svojim potrebama, onda mu poslije nešto dodaju, dograđuju i grade. Stari pisci svoja zapažanja često ne bilježe na temelju osobnog iskustva, uvidom, sudjelovanjem, već na priči drugih ili na konvencionalnim predodžbama. Zašto bi Porfirogenetov izvjestitelj razmišljao o ovim zaista nimalo važnim pojedinostima koje valja priopćiti Caru, a koje za carev tekst nemaju nikakve važnosti! Polazeći tako ni od čega dokazanog bila je prihvaćena formulacija o bijegu stanovnika Epidaura pred Avarima i Slavenima, pred očekivanim pokoljem, te dolazak na pustu hridinu i na njoj naizgled sasvim opravdana *gradnja grada*. Tako se "pročitao" Porfirogeneta, kojega, točnije njegova dalmatinskoga dopisnika, prava realnost minulih zbivanja nije zanimala, a poslije, u doba novije historiografije, ta se slika uklopila u prihvaćenu shemu slavenskoga naseljavanja. Analizirati, međutim, Careve riječi, ne samo njihov filološki i historiografski kontekst, već i onaj praktični, životni, koji se skriva u tim rečenicama, ostavljam za koju drugu priliku, slično kao i takve komentare Arhiđakonova teksta kad piše o propasti Salone i počecima *Spalatuma*. Tu je "mnogo prometa" dvojbena pojednostima a, usuđujem se reći, koji put malo korisnoga za pravi zaključak.

5. Biće novoga grada i "bizantska katedrala"

5. a. Rausij - Saraceni - Neretvani

Dvojbe s obrazlaganjem *početka i nastajanja* pa zatim *rasta i razvijanja* grada pod kastrumom, umnožile su se od trenutka kada se pokušavalo odrediti kada je bila sagrađena "prva katedrala" kojom bi se taj početak grada, vjerovalo se, mogao

(str. 4, bilj. 11): "Contatti regolari tra la Dalmazia e Costantinopoli sono descritti in *Oeuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais*, ed. C. Lambert, Louvain 1945 (*Spicilegium sacrum Lovaniense. Études et documents*, 20), p. 208, o čemu tamo nema ni riječi, niti takva podatka! Tako piše i u približno slično složenome radu: *La Dalmazia altomedioevale tra discontinuità e racconto storico* (secc.VII-VIII.), *Studi Veneziani*, 58, Venezia, 2009., str. 15-51. Akumulacija nepotrebnih navođenja svojstvena je mnogim suvremenim autorima, pri čemu ostaje zamagljena osnovna svrha njihova izlaganja obično istaknuta u naslovu, a izostaje njihov osobni stav, zaključak ili pretpostavka.

¹¹⁸ *De adm. imp.*, cap. 29. – R. J. H. Jenkins, str. 135.

¹¹⁹ M. LONČAR, *Filološka analiza*, Poglavlje 30, Dubrovnik. Povijest.

¹²⁰ O tome opširno M. LONČAR, *Filološka analiza*. Poglavlje: Dubrovnik.

¹²¹ Pod privlačnim naslovom, koji naizgled upućuje na problem koji sam ovdje naznačio, F. CURTA u radu: *A note on trade and trade centers in the Eastern and Notheren Adriatic region between the eight and the ninth century*, *Hortus artium medievalium*, 16, Zagreb - Motovun, 2010., str. 267-276, uz obilje citata i asocijacija na razne probleme, te poznatih podataka i konstatacija, pokojeg krivog zaključka (poput onoga da se malo zna od dalmatinskim gradovima!), posve suvišnu literaturu i pouke ovdašnjim znanstvenicima što bi trebali raditi, nije donio neku korisnu novost. Dovoljno je pročitati abstrakt na engleskom jeziku ili sažetak na hrvatskom jeziku da se prepozna domet autorova teksta. O tome razdoblju piše i F. BORRI: *L'Adriatico tra Bizantini, Longobardi e Franchi. Dalla conquista di Ravenna alla pace di Aquisgrana (751-812)*, *Bullettino dell' Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*, 122, Roma, 2010., str. 1-56, donoseći golem broj historiografskih informacija koje valja ozbiljno provjeriti. U takvim radovima, na primjer, može se pročitati, i ovo

čak i argumentirati. Iznesena su potom uglavnom slična stanovišta koja su se uvijek temeljila na spominjanome bijegu Epidauritanaca pred Avarima i Slavenima i razaranju njihova grada, pa se u tu sliku njihova preseljenja umetala i gradnja Katedrale. U čitavu "avaroslavensku priču", naime, nije se posumnjalo od početaka hrvatske historiografije, od N. Nodila i T. Smičiklase, sve do najnovijih pisaca hrvatske povijesti do N. Klaić, T. Raukara, N. Budaka, I. Goldsteina i drugih. Priča o osvajanju, rušenju i pogibiji starosjeditelja bila je otprilike uvijek ista ili vrlo slična. Je li bilo baš sve tako - pokušat ću kratko pokazati u sljedećim odlomcima ovoga rada. Početak *Grada* jedan je poticaj toj mojoj pretpostavci. Drugi je opet u višekrat spominjanome obrazlaganju "propasti" *Salone* i postanka *Spalatum* no, taj par jest tema za drugu priliku.

Novi grad, koji je sposoban graditi skromnije pa i monumentalne crkve - valjalo bi ga od sada nazivati Dubrovnik - nije nastao samo zbog razloga koji se prenose stoljećima: pripovijeda ih Porfirogenet (913.-959.), za njim Dukljanin (druga pol. 12. stoljeća) i Milecije (13. ili 14. st. stoljeće), pa Ludovik Crijević Tuberon (15.-16. stoljeće), tj. zbog napuštanja Epidaura čiji su stanovnici pobjegli na hridinu pred "masama Avara i Slavena". Zbog ovih nepreglednih masa nije nastao ni Split, zbog salonitanskih izbjeglica koji su se, tobože, zbog istih razloga sklonili na otoke i u carevu Palaču. Da je samo taj razlog, oba bi grada slabo napredovala. Postoje, međutim i drugi, nazvat ću ih današnjom terminologijom - geopolitički i gospodarski, ekonomski razlozi počecima i nastajanju obaju gradova¹²¹. O tome nekoliko rečenica.

Često se spominje Porfirogenetova konstatacija "Da su otoci pod upravom Dalmacije do Beneventa gusti i mnogi, tako da se brodovi tamo nikada ne boje oluje"¹²². To zapažanje poslano je caru iz Dalmacije polovinom 10. stoljeća kad je plovidba uz istočnu obalu bila zamjetna i vrijedna da se prikaže kao posebnost jednoga obalnog područja Carstva, posebno sjevernog dijela Jadrana. Plovidba i pomorski promet njime bili su itekako važni za trgovinu Istoka sa Zapadom, poglavito s Venecijom i preko nje sa zapadnoevropskim područjima. Političke prilike prethodnih stoljeća, osobito 7. i 8., uvjetovale su obraćanje veće pažnje Istoku (Perzijancima) i srednjem Mediteranu (Arapima). Ra-

venski egzarhat u 8. stoljeću vegetirao je okružen Langobardima, a njihovo tek povremeno agresivno reagiranje prema ostatcima bizantske vlasti, nije izazivalo znatnije reakcije¹²³. U novim, pak, okolnostima nastalima zbog saracenske prisutnosti u Jadranu (o. 840.-o. 870.), pa napada na Budvu, Rose, Kotor, Rausij, Brač, Susak, Osor, nametnuta je Carstvu briga oko sigurnosti obalnih gradova, a time i plovidbe uz obalu¹²⁴. Zato se aktualizira održavanje starih obalnih postaja, nekadašnjeg "pomorskog limesa" o kojemu je bilo riječi¹²⁵. U tome nastojanju na prvome mjestu našao se kastrum Rausij, zbog svoga položaja na pomorskoj karti istočne obale, a pogotovo nakon pokušaja Saracena da ga osvoje pa tako ovladaju istočnom obalom.

Valja se vratiti dva stoljeća u prošlost da bi se tamo, možda, našli pravi/prvi razlozi i počecima grada *Rausija*. Taj grad nije nastao iz lokalnih razloga gospodarskog progresa njegova položaja, kraja ili bogatog zaleđa. Razlozi su mnogo kompleksniji.

Naseljavanjem Langobarda svršetkom 6. stoljeća, konfiguriranjem njihove političke zajednice povremeno naklonjene ravenskom egzarhu, odnosi s Carstvom prigodimice su se mijenjali, što je bilo u skladu i s promjenjivim odnosima između rimske i carigradske crkve. Papa Grgur (590.-604.) bio je ne samo izuzetan duhovnik, već i diplomat koji komunicira gotovo s čitavim onodobnim relevantnim svijetom kojemu su u uz ostalo u obzorju i carska uporišta u Raveni, Veneciji i djelomice u Istri. Ona je, što nije nevažno, odoljela i Langobardima

¹²³ Sliku istočne obale davno je donio J. FERLUGA, *Les îles delmates dans l'empire byzantine* (= *Les îles*), u: *Byzantium on the Balkans*. Amsterdam, 1976., str. 97-130. (Pretisak iz: *Byzantinische Forschungen*, VI, 1977.) U njemu je prepričao gotovo sve o toj temi do tada aktualizirano u onodobnoj jugoslavenskoj literaturi pa pruženo inozemnoj znanosti. Ferlugin je pregled informativan, a komentari o temi koju ovdje obrađujem, kao i zaključci temeljeni su uglavnom na još uvijek, čak i danas, uobičajenim polazištima, na Caru i Arhidakonu. U njihove rečenice ni najmanje se nije sumnjalo. – Bogatije i raznovrsnije pisao je I. GOLDSTEIN, u *Bizant*, dio III, c., str. 83. – Noviji pogled na carsku prisutnost na Jadranu izlaže M. ANČIĆ, *Imperij na zalasku*, ovdje u bilj. 28.

¹²⁴ F. Rački je napravio izbor Porfirogenetovih vijesti, jer je car glavni izvor: *Documenta*, str. 342, br. 179 i d. Nema potpuna suglasja o godinama pojedinog saracenskog napada što za ovu priliku nije od presudne važnosti. O tome поближе пише M. LONČAR, *Filološka analiza*. Poglavlje: Saraceni.

¹²⁵ Vidi ovdje bilj. 55.

¹²² *De adm. imp.*, cap. 29. – R. J. H. Jenkins, str. 139. – *Viz. izv.*, tom II, str. 29.

i Slavenima. Jedan primjer uspješnog otpora tim povremenim upadima u sjevernim, istarskim krajevima zabilježen je intervencijom egzarha Kalinika još 598. godine protiv Slavena koji su za Langobardima pokušavali doći do Italije, o čemu je ovaj izvijestio i salonitanskog biskupa. Nije nevažno spomenuti da takvih upada u dalmatinsko zaleđe ili vijesti o njihovu sprječavanju nema, što može značiti ili da ih nije bilo, ili da su intenzitetom bili neznatni, pa ih nije bilo važno ni zabilježiti. Tako je poslije mnogih pisama pape Grgura jadranskim biskupima, kleru i građanima čitavo 7. i polovina 8. stoljeća razdoblje nedostataka ikakvih vijesti sve do onih mnogo mlađih Porfirogenetovih i još mlađih Arhidakonovih. Kad je, međutim, Langobard Agilulf 750./751. godine osvojio Ravenu, franački je kralj Pipin izravno izazvan na intervenciju, pa se sljedećih desetljeća franački teritorijalni i politički interesi usmjeravaju na Langobardiju, na italske dukate, na suradnju s papom, a Karlovi nešto poslije na Avariju i na Slavene od sjevera, od Baltika prema jugu. Osvajanjem Ravene Carstvo je izgubilo velik dio istočne obale Apeninskog poluotoka pa su se njegove ingerencije i prisutnost u Jadranu svele na nestabilni venecijanski arhipelag i nekoliko dalmatinskih gradova nevelika značenja. Venecija je od početka stoljeća, osobito poslije Aachenskih dogovora u znatnome usponu pa diplomatski laviira između franačkoga Zapada i bizantskoga Istoka: pragmatični interesi akumulacije financijske (kapital) i pomorske moći (brodovlje) dopuštaju joj da otvoreno pokazuje trenutačnu političku orijentaciju osjećajući se moćnom. Prihvaća u par navrata načelnu franačku nadležnost, iako fizička vlast Pipina, kralja Italije nad njom nikad nije bila ostvarena. Tu počinju i nevolje koje carska jadranska politika mora rješavati.

Bizantske se brige, pak, dotad usmjerene poglavito prema Istoku i središnjemu Mediteranu (prema Siciliji, Kalabriji i Apuliji), odjednom uvećavaju zapadnim koje relativno lako i uspješno otklanja silom, intervencijom svoga superiornog brodovlja. Aachenskim, pak, dogovorom i podjelom političkih interesa smiruju se konflikti, što se odražava i na obnovu dalmatinske crkve koju obnavlja biskup Donat u *Jaderu*, a biskup Ivan u *Spalatumu*, obojica po mojemu mišljenju ishodištem Ravenjani¹²⁶. Dolaze, naime, iz toga ravenskoga, vjerskog, in-

¹²⁶ Ž. RAPANIĆ, *Ivan i Donat*, u bilj. 26.

telektualnog i kulturnog središta prebacujući tako njegove barem formalne ingerencije na bizantsko područje istočnog Jadrana. Tu je i jedna potpora jadranskoj politici.

Na prijelazu stoljeća - danas to, nadam se, ne bi trebalo pobliže objašnjavati - poslije Karlova ratovanja i dokinuća avarskoga kaganata spuštaju se prema Jadranu, točnije prema Lici, pa Istri, Vinodolu i Ravnim Kotarima hrvatske rodovske zajednice pod franačkim blagoslovom, zbog čega se uspostavlja novi, ne samo geopolitički, nego i novi etnički međuodnos u dotad relativno kompaktnome iliričkom ambijentu. U jadranskim obalnim područjima interesne sfere bile su i na taj način podijeljene pa je i to jedan razlog zbog kojega je pažnja Carstva morala biti usmjerena na *civitates marittimae* kojih se ono, naravno, nije odreklo.

U tim novim okolnostima i carski pomorski stratezi aktiviraju ta dva grada, kako zbog njihova povoljnoga zemljopisnog položaja, a zatim i zbog višestruke stoljetne tradicije. Prikladno raspoređeni na srednjem dijelu obale nisu mogli izbjeći oku profesionalnih vojnika. *Jader* postoji u kontinuitetu od davnih vremena, nije bio napadan niti posebno ugrožen, traje u skromnosti perifernoga središta, vjerojatno je bio sjedište arhonta i do početka 9. stoljeća, do Donata, duksa Pavla i Aachenske epizode, ničim se posebno nije isticao¹²⁷. Stanovnici *Spalatumae*, pak, dobivši onaj *sacrum rescriptum dominorum principum* - tobožnje pisano dopuštenje careva da mogu boraviti u državnome posjedu, a susjedni Slaveni ujedno i "naredbu" da ih ne smiju napadati - ostvaruju pretpostavke da se njihova zajednica (nazvat ću je *olim Salonitana*) pomalo konfigurira kao *urbs - civitas*, na odličnom zemljopisnom položaju, prvorazrednoj crkvenoj salonitanskoj baštini i u miru sa susjedima Slavenima.

Rausij, na ulazu u Jadran, treća je važna pomorska točka između *civitates marittimae* carskoga dogovora. Do polovine 9. stoljeća nimalo važan u kontekstu onodobnih pomorskih, političkih pa i

¹²⁷ Za neka pitanja dalmatinske rane prošlosti povezana uz Carstvo još uvijek vrijedi koristiti se onim što je napisao J. FERLUGA *L'amministrazione*, ovdje poglavlje II. *L'arcontia di Dalmazia*, str. 87-165. Ovo poglavlje kao i ono o temi Dalmaciji (str. 165-189) ponegdje je izmijenjeno u odnosu na prvo srpsko izdanje *Vizantska uprava u Dalmaciji*. /SANU, posebna izdanja, knj. CCXCI, Vizantološki institut, knj. 6, Beograd, 1957./ Talijanska verzija knjige znatno je bogatija, uz ostalo i zbog navođenja i komentiranja literature napisane tijekom punih dvadeset godina od prvoga izdanja.

gospodarskih interesa, aktualiziran je tek arapskom opsadom, očito potaknutom isključivo zbog njegovog važnog položaja na pomorskoj karti i značenjem stanovitog pandana Bariju na suprotnoj obali. Saracenska opsada upozorila je na strategijsku važnost položaja (i oni su nedvojbeno spoznali značenje kastruma Rausija!) pa je brzo uslijedila odlučna reakcija bizantskih vojnika kojom je jadranski prostor sačuvan, a Saraceni odatle udaljeni. Rausijci, koje carsko brodovlje oslobađa saracenske opsade samo su igrači u jednoj provincijskoj zbilji pri čemu stvarna zbivanja treba čitati neopterećen tradicionalnim, pa i domoljubnim premisama. Carsko brodovlje i ugledni zapovjednik ne upućuju se u akciju zbog kakva nevažna razloga. Pomorska trgovina Istoka sa Zapadom - jednostavno formulirano - razlog je i začetnik svih stvarnih događaja i, naravno, na njima složenih historiografskih priča.

No, treba dodati još jedan važan razlog koji je naveo Carstvo da se angažira na Jadranu i koji je pripomogao počecima početaka Rausija. Bila je to pogubna prisutnost Neretvanske sklavinije (*Scravi de insulis Narente*), nastale oko ušća rijeke Neretve i na otočju pred njom, te gusarska, pljačkaška orijentacija njezinih brodova, gotovo istovremena s upadima Saracena u Jadran. Predstavljala je dodatnu, a preveliku opasnost za obje obale Jadrana. Jezgra te sklavinije, proširivši se na otoke Korčulu, Mljet, Hvar i Brač¹²⁸, naglo je narasla do fizičke pomorske moći i s domaćim autohtonima, pomorcima, provodila teror po srednjem Jadranu. Ovdje se od riječi do riječi može ponoviti ono što je M. A. Bragadin izlagao u Spoletu spominjući Normane i što sam opširno citirao¹²⁹. Doseljeni Neretvani kao kopneni narod nisu imali nikakva pomorska znanja da bi u roku od dva-tri desetljeća po dolasku na obalu, postali sposobni pomorci i opasni "gusari". Porfirogenet spominjući njihove županije kaže da dvije, Rastoka i Mokro, koje su blizu mora, imaju i brodove¹³⁰, no ta ih careva konstatacija nimalo ne kvalificira kao ljude vješte moru. Mogli su im u takvim poslovima i pothvatima pomoći samo starijsjeditelji koji su imali takva pomorska znanja i

vještine. Kad, na primjer, *Annales regni Francorum* spominju na Korzici *classis de Italia* (a. 806.), ili *regia classis* u Jadranu (a. 810.), ili kad je riječ o franačkoj *classis* na Mediteranu ili Sjevernome moru (*Annales* a. 812, a. 813., a. 828.), onda je nedvojbeno riječ - to smo već spominjali u primjeru Normana - o pomorcima starosjediteljima, koji su, kao oni Istrani iz Rižane, bili u službi Franaka. Ovdje, u srednjem Jadranu, bili su u službi Neretvana. Za te djelatnosti gusarske i pljačkaške avanture nisu trebali moćni brodovi kojima je raspolagala samo carska mornarica. Valja se, usput, prisjetiti i riječi arhidakona Tome kad, u sasvim drukčijemu kontekstu i s drukčijim poticajem, piše: "Tada su odabrani mladići počeli ploviti uz obalu Dalmacije na liburnama pod oružjem i neprijateljima postavljati zasjede. Toliko su ih svakodnevno ubijali i pljačkali da se nitko od Slavena nije usuđivao spustiti se do mora¹³¹". Neću se ovdje osvrnuti na očite nelogičnosti Tomina pripovijedanja (koji bi to bili, na primjer, Slaveni što plove morem da bi im mladići, Salonitanci postavljali zasjede, ubijali i pljačkali), već upozoriti na konstataciju da se uz obalu plovi "liburnama", malim brodovima i njima napada putnike zbog pljačke i da o rade domaći "sinovi" - Slonitanci. Bila je to prastara navika i dugotrajna praksa koje se i Toma sjeća, doduše na svoj prilagođeni pristrani način.

Neretvani, pak, i to je vrijedno istaknuti, ne nose, nemaju u izvorima zapisano neko slavensko ili drugo etničko ime, carev ih je izvjestitelj označio po području koje su naselili, imenom deriviranim od imena rijeke *Naron*, latinskim *Naronitani*, *Narentani* ili korumpirano *Arentani*, etnonimom, koji ne određuje porijeklo populacije. K tome s kršćanskog stajališta nose atribut *poganskog* pa su prema tome i *Pagani*. Afirmirali su se u kraju gdje je jedini antički - kasnoantički grad i biskupsko sjedište bila *Narona* koja je, vjerujem, "propala" na isti način kao i *Salona* ili *Epidaur*; ne fizičkim rušenjem i pokoljem stanovnika, nego postupnom depopulacijom, točnije odlaskom stanovnika i reduciranjem njihova broja na zanemarivi minimum. Grad *Narona*, naime, nije imao razloga ni mogućnosti postojati već pod sam kraj 6. stoljeća; bio je i fizički izdvojen iz kruga onih središta koja kako-tako traju i u međusobnome su u kontaktu. Njima

¹²⁸ Vrijedi samo podsjetiti na poznato: Brač je, za razliku od Hvara i Korčule, prema dosadašnjim spoznajama, sačuvao prilično bogatu antičku i kršćansku tradiciju, na primjer u toponomastici i u starokršćanskim crkvama ali i u onima sljedećega srednjovjekovnog doba.

¹²⁹ M. A. BRAGADIN, ovdje bilj. 72.

¹³⁰ *De adm. imp.*, cap. 30. – R. J. H. Jenkins, str. 145. – *Viz. izv.*, tom II, str. 35.

¹³¹ TOMA ARHIDAKON, *Historia salonitanorum atque spalatinorum pontificum*. (= *Hist. Salon.*), Split, 2003, cap. VIII, 2, str. 39.

se ne obraća ni papa Grgur. Kopnene prometnice prestajale su funkcionirati u značenju koje su imale u prethodna doba, pa je more bilo jedina poveznica kao i u čitavome jadranskome prostoru. Zato posve točno kaže Ančić: “Bez snažnoga središta, biskupskoga sjedišta ili većega grada bilo na kopnu bilo na otocima, sa slabom naseljenošću, cijelo ovo ne tako malo područje nije bilo teško oduzeti bizantskome nadzoru”¹³². Ono se zapravo sâmo izdvojilo, pa doseljeni Slaveni - držim da su i ovdje bili ograničena broja - lako uzimaju vlast nad isto tako malobrojnima autohtonima. Odatle im je, s kopna, logičan bio perspektivni put na otoke i na more pa tamo potražiti neke primjerenije uvjete opstojanja, uz ostalo i unosno gusarenje. Stoga politički, strateški i gospodarski interesi Istočnog Carstva nalažu likvidiranje te sklavinije što se poklopilo sa sprječavanjem saracenskih upada u Jadran, ali i s turbulencijama u vladajućem sloju hrvatskoga dukata u kojemu je imala znatnu ulogu i ona, obično ju se naziva “probizantska” strana.

U tome slijedu zbivanja jedan vrlo značajan događaj pokazuje afirmacija Rausija: od skromnog kastruma, pa refugija Epidauritanaca, do grada čiji je značajniji rast vjerojatno započeo u posljednjim desetljećima 9. stoljeća istjerivanjem Saracena. Bez carskih intervencija, već sam to bio spomenuo, Rausij bi trajao samo kao jedna usputna pomorska sporedna postaja poput sličnih uvala zaklona, “luka” i sidrišta na obali i otocima. Takav bi trajao sve dok promijenjeni način plovidbe, novi sadržaji mediteranskoga, ne samo lokalnoga trgovanja, a poslovni interesi moćnih umnožili i uvećali povezanost obale s produktivnim bližim i udaljenim balkanskim (nekada iliričkim) zaleđem, s Bosnom i Srbijom. No, trgovina i ti odnosi grada i balkanskoga zaleđa tema su o kojoj je mnogo pisano i o kojoj drugi znaju mnogo više od mene.

Sve je to, i Saraceni, i Neretvani, i trgovina, i gusarenje poticalo na potrebu konsolidiranja slabe carske vlasti na istočnoj obali, na ustrojavanje pomorske teme, bez obzira na unaprijed očitu njezinu dvojbenu efikasnost i domet stvarnog političkog

djelovanja u jadranskim prostorima¹³³. Taj čin pred historičare postavlja novi niz pitanja i nekoliko varijanti odgovora. Valja se složiti s Ančićem, koji objašnjava razloge bizantskog - carskog neuspjeha u jadranskoj politici pri čemu organizaciju teme smatra gotovo posljednjim aktivnim korakom u ovim krajevima¹³⁴. Ta je točna konstatacija na tragu davne Ferlugini koji je 1957. godine bio napisao: “Vizantija je i dalje smatrala Dalmaciju svojim teritorijem... ali je vizantiska uprava bila vrlo tanka glazura na površini, dok se pod tom površinom razvijao krupan proces čije su se promene pokazale tek u drugoj polovini 10. veka”¹³⁵. Dodao bih samo, s današnjeg stajališta, promjene su se pokazale i nešto prije, već u Branimirovo doba. Uloga bizantskog stratega u idućim desetljećima sve više blijedi i, malo po malo, on gubi ugled na istočnim obalama Jadrana. Njegova zadaća nije bila ona standardna, organiziranje vojnog ustroja područja koje mu je povjereno, pa i ratovanje; u ovim područjima poslije dokinuća neretvanske opasnosti ono bi se moglo voditi samo protiv hrvatskoga dukata, što je u svakom pogledu bilo nemoguće. U Dalmaciji je zato strateg imao reducirane zadatke: trebao se “brinuti” o pomorskoj sigurnosti prometa uzduž obale, između gradova i otoka. Zato i nije bio, kao redoviti državni službenik, vojnik i vojskovođa, ni plaćen iz državne blagajne, već je Car odredio da se izdržava od dijela lokalnih i područnih prihoda, da ne prima ni “tribut gradova” u cijelosti, već da se taj daje susjedima pa su tako mir i koegzistencija s njima utvrđeni i materijalnim, novčanim prilogom¹³⁶. Strateg,

nogenezna Hrvata. (Ur. N. Budak), Zagreb, 1995., str. 144-147. – L. MARGETIĆ, Bilješke uz Trpimirovu ispravu “CD I, 3-8”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 31/1, Split, 1993., str. 47-51, pretiskano u: L. MARGETIĆ, *Iz ranije hrvatske povijesti*. Split, 1997., str. 231. U radu: O nekim pitanjima starije hrvatske povijesti, *Starine HAZU*, 61, Zagreb, 2000, str. 1-20 /Pretiskano u: L. MARGETIĆ, *Prikazi i diskusije*. Split, 2002., str. 513-518/, ustrojavanje teme povezuje i zapravo temelji na Gottschalkovu opisu Tripimirova rata protiv grčkog patricija koji bi bio dalmatinski strateg. O Gottschalkovim “bilješkama” pisao sam u radu: Kralj Tripimir, nastojeći, uz ostalo, osporiti benediktinčevim bilješkama vrijednost “prvorazrednog” povijesnog izvora za što se Margetić uporno, a posve neargumentirano zalagao.

¹³⁴ M. ANČIĆ, *Imperij na zalasku*, ovdje bilj. 28, na primjer str. 14 i d.

¹³⁵ J. FERLUGA, *Vizantiska uprava*, str. 85. – Isto ponavlja i u: *L’Amministrazione*, str. 187.

¹³⁶ O tome opširno J. FERLUGA, *L’Amministrazione*, str. 176 i d.

¹³² M. ANČIĆ, *Imperij na zalasku*, ovdje bilj. 28, str. 12.

¹³³ O vremenu osnivanja teme Dalmacija nekoliko je mišljenja. Ferluga drži da je uređena za Bazilija (867-886.) u osmom desetljeću, *L’Amministrazione*, str. 165-189, konkretno na str. 167. L. Margetić, domišljajući bez pravih potvrda, piše o tome mnogo puta, drži nešto ranije, u petom desetljeću 9. stoljeća (Bilješke u vezi s nastankom Hrvatske države u 9. stoljeću, u: *Et-*

međutim, može i od onog što mu je preostalo, smatra Car, opstojati i tema formalno funkcionirati. No, tijekom nekoliko desetljeća u gradovima se umjesto “vlasti stratega” koji je, kako se čini, imao tek formalnu ulogu predstavnika državne vlasti, oblikuje gradski patricijat, elita uglednih i imućnih rodova koja počinje upravljati gradom.

U Rausiju zbog očita prosperiteta grada oslobođena saracenske opasnosti, a poduprta središnjom vlasti, sveukupni napredak utječe da se počnu konstruirati i priče o pomorskoj snazi i o brojnome brodovlju. Te, ipak maštovite konstrukcije, valja sveći u realnost ekonomske moći nastajućega grada, njegova nevelika stanovništva, a pomorsku efikasnost i snagu što više približiti onodobnim stvarnim mogućnostima. Suvišno je nabrajati činjenice koje svjedoče o složenosti pomorskoga djelovanja u ovo doba ranog srednjeg vijeka, najprije kao političkog vojničkog argumenta, pa gospodarske grane, zatim kao spleta stručnih stoljetnih, iskustvenih posebnih vještina. K tome je od posebnoga značenja za ikakav napredak, u geografski i maritimno omeđenim područjima, bila i suradnja sa susjednim pomorskim središtima istih i sličnih interesa i slične tradicije. U vrijeme i u prostoru o kojem je ovdje riječ, osim susjednih, skromna značenja, poglavito s talijanskima, ponešto i s istočno mediteranskima, uvjetno rečeno grčkima. S njima nije moglo biti značajnijih poslovnih angažmana, jer kome bi se prodavala uvozna roba istočnoga porijekla? K tome, od bitnog je značenja, a povezano s razvitkom te trgovine i takva pomorskog prometa, pronalaženje - osvajanje tržišta, iz čega slijedi akumuliranje materijalnih vrijednosti - kapitala i nastajanje investitorâ koji ulažu u trgovanje i zbog toga u gradnju brodova. To su osim pojedinaca u razvijenim talijanskim sredinama bila i udruženja građana orijentirana najčešće na poslove s istočnim Mediteranom¹³⁷. Takav je bogati

lokalni moćnik možda bio zadarski prior Andrija, koji 918. godine u oporuci nalaže da se proda jedan brod za spas njegove duše¹³⁸. Stotine ovaca, kuće, vrtove, vinograde i druge vrijednosti navedene u oporuci raspodijelio je rodbini no, da bi se spasio na Sudnjemu danu, Andrija daruje samostance, oslobađa serve (sve boguugodna djela) i daje Bogu novac od prodaje broda. Taj, očito, nije bio nekakav mali, ribarski, već vjerojatno trgovački. Bogu se, naime, u takvim prilikama za spas ne daje bilo što! Rodbini, pak, po vlastitoj volji i procjeni, po pretpostavljenim zaslugama.

Brodove može u posebnim prigodama angažirati i komuna (iznajmiti - danas je to *rent a boat*), pa se tako Splitski 1097. godine obvezuju da će “svome gospodaru glasovitome duždu Venecije, Dalmacije i Hrvatske i carskome protosevastoru Vitalu Michieliju, ako dođe sa svojom mornaricom (*stolus*) u Split, staviti na raspolaganje jednu saginu ili dvije galije (“...*unam saginam uel duas galleas...*”). *Ako to ne učine, obvezuju se, nadalje, da će u njegovu blagajnu položiti tisuću solida romanata (...“componere debeamus in camera vestri pallatii solidos romanatos mille...”)*¹³⁹.

graditeljima, o pomorcima starosjediteljima i german-skim doseljenicima itd.). Navodim ponovo i dva već spomenuta obimna sveska *La navigazione* u kojima su raspravljana, na onodobni “spoletinski” način sintetizirana problema, mnoga temeljna polazišta u pristupu pomorskim temama. Sve to s mnogim vrijednim informacijama bez kojih je, držim, teško i usputno započeti ikoju raspravu, pa naravno i onu o pomorstvu na istočnoj obali Jadrana. Tih je šezdesetih, pa sedamdesetih godina bio općenito porastao interes za podmorskom arheologijom, za pomorstvom, pomorskim prometom i morem u stara doba. – Podsjećam na J. FERLUGA, Vizantija i Jadransko more, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 29-30, Beograd, 1991., str. 29-44 i starije, njegove radove sabrane u knjizi: *Byzantium on the Balkans*, osobito na spomenuti: *Les îles delmates dans l’empire byzantine*, str. 97-130. Izvrsnih informacija, povezano i s našom obalom donosi: A. NIČETIĆ, *Povijest luke*, osobito već spomenuto poglavlje 2, str. 29.

¹³⁸ *Cod. Dipl.*, I, br. 21, str. 27.

¹³⁹ *Cod. Dipl.*, I, br. 168, str. 208. Čitanje imena druge vrste broda *gallea* potaklo je dvojbe. F. RAČKI, *Documenta*, br. 138, str. 178, bilj. 1, navodi i varijantu *gattas* za *galleas* i kaže kako je i to vrst broda, što je posve točno. Vidi o nazivlju i brodovima поближе, na primjer, u: H. ANTONIADIS BIBICOU, *Études*, str. 154 (*sagena* i *kondura*), str. 163, bilj. 3 (*gattus*), što ću ovdje ostaviti za koje drugo razmatranje. Prije svega moram konstatirati da je galija u to vrijeme svakako vrijedniji i mnogo važniji brod od sagine, op-

¹³⁷ O plovidbi Mediteranom literatura je nepregledna no, korisno je, držim, konzultirati dva još uvijek itekako aktualna djela: H. ANTONIADIS BIBICOU, *Études d’histoire maritime de Byzance*. (= *Études*) Paris, 1966., te H. AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre. La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XIIIe siècles*, Paris, 1966. – Također s važnim, bitnim sinteznim informacijama: J. ROUGÉ, *Navi e navigazione nell’ antichità*. Firenze, 1977. (Koristim se talijanskim prijevodom izvornika: *La marine dans l’Antiquité*. Paris, 1975.) gdje vrlo kratko, ali sadržajno, gotovo popularno, piše o pojedinostima koje su itekako važne (o trgovačkim plovidbenim pravcima, o konstrukciji brodova, brodo-

No, vratimo se Rausiju. On u to doba, svršetkom 9. stoljeća nije mogao imati neko značajnije brodogradnje, ni brojem, niti vrstom. Tada i u sljedećem, 10. stoljeću, tek *stvara* uvjete da bi se gradilo; slično kao što je bilo prije u talijanskim gradovima. Neki su od njih iz skromne anonimnosti, u Tiren-skome moru, na primjer, Genova, Amalfi, Gaeta, a u Jadranu Bari ili Venecija, tijekom duga razdoblja prešli u respektabilne komune orijentirane na trgovinu s istokom, pri tome zbog profita koji put čak i na suradnju s Arapima. Zato *Rausij*, tek gospodarski osnažen može pomalo investirati dio akumuliranoga kapitala u razne poslovne odnose, u trgovinu pa i u gradnju i opremanje samo pokojega broda. To, naravno, uključuje osim novca, i postojanje pouzdanog pomorskog kadra kojemu će se brod povjeriti. Ta se znanja i vještine, već sam to naglasio, ne usvajaju brzo, u kratko vrijeme, u nekom lako sagledivu vremenu, ona se stječu samo iskustvom, a ne uče poput kakva drugoga zanata. More ima svoje zakonitosti fizičkoga svladavanja praksom, ali prije toga i detaljnim upoznavanjem krajeva kojima se plovi. Sve se to prenosi generacijama pomoraca; ne može se začas naučiti, niti se time može brzo ovladati. Može se tijekom desetljeća, pa i stoljeća postupno prihvaćati i nasljeđivati. Gradnja broda, k tome, onda kao i danas, znači postojanje majstora posebnih znanja i vještina (konstruktori i drvodjelci - *fabbri navales*), ali uz njih mnogo specijalista za pojedinosti za jedra, konope, sidra, brodske crpke, dizala itd., koji će sagraditi i zatim opremiti pouzdan brod za plovidbu "otvorenim morem", na veće i velike daljine. Propast broda, havarija i potonuće (dakako i pljačka) dovodi do katastrofe čitavih zajednica. Općenita orijentacija na more obalnih gradova pogoduje okupljanju takvih vještaka kojih, dakako, nije bilo u svakoj uvali, naselju, pa čak ni u svakome gradu uz more. Pod Rausijem, oni su se mogli prikupljati tek svršetkom 10. stoljeća kad za to ima prava razloga: kastrum prerasta u nešto novo - u pomorski grad.

čeno maloga ribarskoga broda i broda prikladna za lokalne prometne kontakte. Skromnih je dimenzija i ograničena djelovanja. Dvojbu, međutim, u splitskom primjeru, čini mi se, ne potiče naziv brod(ov)a, već odšteta od tisuću solida koju bi Splićani trebali platiti, ako ne ustupe duždu brod ili brodove. Tu dvojbu osobito naglašava ono *vel*, tj. *unam saginam uel duas galleas* (odnosno *gattas*). Taj ekvivalent 1 sagina prema 2 *gattusa* (*gattae*) bio bi uredan, ali duždeva ucjena od tisuću solida gotovo nikako!

Na istočnoj obali, relativno izoliranoj od neproduktivna ili slabo produktivna zaleđa, pomorstvo je bilo ograničeno na ono najnužnije, na ono što je potrebno preživljavanju i spajanju kopna sa susjednim otocima. Riječ je zato o poglavito malim brodovima, prilagođenih ribarenju i prijevozu roba i ljudi na nevelike udaljenosti, o brodovima ograničene namjene, kakva je, na primjer, u to doba postojala i na venecijanskome području, u lagunama. Takve su bile one često spominjane *sagene* kojima se potpuno neprimjereno u hrvatskoj historiografiji pripisuje funkcija ratnoga broda. One su i na moru, ali i na rijekama imale istu funkciju - poglavito ribarenje i lokalni promet (onaj već spomenuti talijanski prikladno nazvan: *piccolo cabotaggio*)¹⁴⁰. Ovdje, usput ističem, opet jednu Carevu teško objašnjivu i apsurdnu informaciju. Sagenama piše on, Hrvati *trguju* od Paganije do Venecije i njima nikada ne ratuju¹⁴¹, a na drugome mjestu, samo nekoliko redaka dalje *sagene* olako, kao i kondure ubraja u tobožnju hrvatsku pomorsku vojnu silu¹⁴²! Kako, dakle, uvijek i u svemu vjerovati Caru, osim uz pomoć one na početku spomenute Blochove konstatacije. Treba mu uzastopno postavljati prava pitanja. O nekakvim "mornaricama" koje djeluju u to doba uz istočnu obalu, ne bi se smjelo ni pomisliti, a kamoli interpretirati neke njene tobožnje ratne pomorske pothvate. Uostalom, ratne brodove posjedovalo je samo Carstvo, a bilo je stacionirano u velikim lukama; trgovačko brodogradnje velika dometa i tonaže (mogućnosti ukrcanja velikih količine razne robe i ljudi), pak, pomagalo mu je u opsežnim pomorskim intervencijama u logističkim namjenama prijevoza vojnika, strojeva, konja, popratne nužne hrane itd.).

Da zaključim ovaj dugi ekskurs!

Osokoljeni nepobitnom efikasnom carskom potporom koju je Rausij dobio kad je 866/867. godine bio opsjednut od Saracena, pa poslije i uključanjem u temu Dalmaciju, gradski su upravitelji stvorili dobre uvjete i općemu napretku, i konfiguriranju unutrašnjeg civilnog uređenja i crkvene organizacije, koja napokon može investirati (donirati) i koju novu crkvu. Gradovi se, naime, koji put razvijaju i

¹⁴⁰ Pozivajući se na Porfirogeneta (*De adm. imp.*, cap. 31) o *sagenama*, kojima Hrvati plove zbog trgovine, piše H. ANTONIADIS BIBICOU, *Études*, nav. mj.

¹⁴¹ *De adm. imp.*, cap. 29. – R. J. H. Jenkins, str. 151. – *Viz. izv.*, tom II, str. 43.

¹⁴² *De adm. imp.*, cap. 29. – R. J. H. Jenkins, str. 151. – *Viz. izv.*, tom II, str. 45.

zbog nagle promjene vanjskih okolnosti u kojima su se odjednom našli, a ne samo dugotrajnim slijedom uspona gospodarske ili političke naravi. To je bio slučaj s Rausijem!

5. b. Dubrovačka katedrala

Geopolitički i gospodarski čimbenici o kojima je bilo riječi daju prednost zato “Pekovićevu Sv. Vlahu” pred “Stošićevom bizantskom bazilikom iz 7. i 8. stoljeća”, jer 10. stoljeće pruža moguću materijalnu osnovu da se u tadašnjemu Rausiju može graditi i koja nova crkva, urediti njezin okolni prostor, a grad osigurati primjerenijim zidinama od onih *macerija* nacrtanih na *Prospetto*.

Upozorit ću zato na nekoliko konstatacija iz izvještaja J. Stošića koje upućuju na opovrgavanje pretpostavke o “bizantskoj katedrali” kao poticaju nastanka grada Dubrovnika, odnosno na prihvaćanje Pekovićeve interpretacije “katedralnoga sklopa” pregradnjama crkve Sv. Vlaha. U opisu istraživanja u zborniku *Obnova Dubrovnika* to su odlomci s podnaslovom *Nalazi* (str. 327), pa podnaslovom *Znanstveni problemi* (str. 328) i odlomak na str. 330¹⁴³. Prethodni Stošićev izvještaj objavljen u *Izdanja HAD-a* 12/1988., nešto je opširniji pa ću i po koji detalj iz te “prve ruke”, koji on poslije nije opovrgnuo, kratko komentirati. Na ostale pojedinosti koje nema potrebe ovdje isticati upućujem čitatelja da se osobno informira iz spomenutih izvještaja.

Od istraživača J. Stošića te onih što su se usputno doticali “bizantske katedrale” sve do Ž. Pekovića, koji je ponudio drugačije tumačenje, nije bilo bitno oprečnih mišljenja, kako u pogledu početka gradnje, tako i njezina prvotnog oblika¹⁴⁴. U *Arheološkom vestniku*, međutim, objavila je Izida Pavić opsežan rad u kojem potanko i stručno znalački raspravlja o nalazima ispod i oko dubrovačke *Katedrale*, komentira dosadašnje zaključke i utvrđuje da grobovi, tetrahora (tako ona naziva četverolist) te bazilika sa stupovima, pripadaju temeljem provedene *tipološke* analize kasnoj antici¹⁴⁵. Rad, u koji je autorica uložila mnogo truda smatrajući da je takva

analiza jedini dobar način da se dođe do rješenja, nije odgovorio tome ulogu. Kao i svi slični, koji složeni problem datacije objašnjavaju na takav način, tj. usporedbom oblika građevine, crteža tlocrta i presjeka, graditeljskih detalja, pa koji put i skulpture, ne dovodi do prava rješenja. Pavićeva je mnogim usporedbama objasnila formalnu i tipološku srodnost i sličnost, no svi navedeni primjeri koje je nabrojila nisu sagrađeni ni u kraju kakav je onaj pod Rausijem, niti u kršćanskoj zajednici kakva je tada bila ona rausijska. I u njezinu pristupu problemu i odgovoru, kao i u mome prije tridesetak i onome prije petnaestak godina, ključnome, dakle, pitanju: tko bi mogao sagrađiti tako veliku baziliku, tko bi bio investitor u tako sporednome perifernome kraju i u to doba, nije odgovoreno. U tome je bio početak problema. Ja sam ga pogrešno započeo objašnjavati, a I. Pavić nije ga ni naslutila.

Stošić je vrijeme gradnje onda, kao i Pavićeva nedavno, temeljio uglavnom na stilskim kategorijama, pri čemu je uključio i “mjeru” tzv. bizantske stope kojom je graditelj projektirao. Zanimario je na taj način one druge izuzetno važne čimbenike koji određuju i uvjetuju neku gradnju: društvene, ekonomske, političke i vjerske pa se opredijelio za posve neprihvatljivo 8. stoljeće. On piše ovako: “Na osnovi svega skloni smo tvrdnji da je bizantska crkva nastala u razdoblju između VII. i VIII. stoljeća, s tim što je datacija u VIII. stoljeću vjerojatnija”. Osobitu nevolju u vrijeme istraživanja, to ponavljam, bio je unio termin “bizantska katedrala” što ga je Stošić upotrijebio, a koji je toliko nespretnan i nesretan da obvezno navodi na stranputicu. Evo i zašto! Prije svega zato, jer svi koji su ga upotrebljavali nisu pod njim podrazumijevali isto: nekima je to bila stilska kategorija, nekima historiografska, nekima i jedno i drugo, nekima opet konvencionalna kulturološka i politička odrednica, nekima naposljetku, termin kojim se, bez obzira na ikoje značenje te riječi, nastojala samo podržati uvjerljivost nekim drugim putom postavljene pretpostavke o ranome vremenu gradnje. Toliko je taj prigodno upotrijebljeni termin *bizantski* postao širok, pogotovo kad mu se pridodala još i varijanta *paleobizantski*. Uvjeren sam, međutim, da se njima ne može datirati ni ova, niti bilo koja druga trobrodna bazilika s tri apside, bez obzira na njihov formalni izgled: sve tri unutra polukružne, središnja izvana trapezna oblika¹⁴⁶. Niti se, u načelu kompleksno naseobin-

¹⁴⁶ J. Stošić je u prvim objavama rezultata istraživanja

¹⁴³ Komentirat ću odlomke iz ovog Stošićeva rada, jer je objavljen poslije prvoga izvještaja u *Zborniku HAD-a* o Dubrovniku, 1988. godine.

¹⁴⁴ U radu *Marginalia* rezimirao sam gotovo sva mišljenja koja su dotada izrečena ili napisana, objavljena, a ona novija navodio sam u prvome poglavlju.

¹⁴⁵ I. PAVIĆ, Die Pfeilerbasilika in Dubrovnik: Spätantiker oder mittelalterlicher Bau? *Arheološki vestnik*, 51, Ljubljana, 2000, str. 205-233.

sko, zemljopisno, pa političko i vjersko, i po svemu tome i historiografsko pitanje kao što je u ovoj prilici nastanak jednoga grada, može riješiti stilskom, likovno–formalnom, tipološkom, odnosno povijesno–umjetničkom atribucijom neke ničim dobro (točno) datirane građevine.

Poseban su problem nametnuli *grobovi i grobnice, četverolisna memorija* ili *četverolisna građevina*, pa *krstionica*, termini kojima je Stošić označavao ostatke otkopane pred pročeljem prvotne katedrale¹⁴⁷. Teško je sve to danas i terminološki, i formalno, i arheološki protumačiti, vremenski odrediti pa povezati, ponajviše zbog nedovoljne dokumentacije (barem ne one objavljene!). Što, na primjer, znači ”nadzemna grobnica”, a što ”nadsvođena raka s dvoslivnim krovom većinom s kompletnim antičkim pokrovom od crepova i kupa (tegula i imbriksa)”, odnosno što je to ”ukopana zidana raka”? Smije li se tu vidjeti tzv. grobnicu *a pozzo*, ili bi se, možda, moglo zaključiti nešto drugo po formulaciji ”nadzemna grobnica s jednim ili dva ležaja” pri čemu problem nameću riječi *grobница* i *nadzemna*. Ili je, pak, sve to nešto treće ili četvrto? Ako su neki od grobova i grobnica iz starokršćanskoga doba, a pretpostavlja se da bi mogli biti (tako se smije zaključiti po objavljenim fotografijama i pokojemu crtežu), onda bi *memorija* morala imati neko posebno značenje (tako piše i Stošić), a grobovi oko nje, rekao bih, status tzv. ”privilegirana ukopa” pokraj groba nekoga uglednika. No, tko bi taj uglednik

upotrijebio taj termin kao historičar umjetnosti koji izlaže zaključke temeljem likovnih posebnosti što, naravno, u ovom slučaju nije bilo dobro. Njegov je prijedlog, nesiguran i nedovoljno dobro potkrijepljen, navodio na nove i nove nesporazume. Pogotovo kad je vrijeme gradnje *Katedrale* postavio u razdoblje od 7. do 8. stoljeća, u: *Istraživanja*, str. 328. Takve pretpostavke nisu odgovorile problemu koji se pokazao, a istraživanja su provedena u prilično uzbuđenoj atmosferi u kojoj je javnost svakodnevno tražila kakav neobičan, čak i senzacionalan odgovor. – Pavičeva je mnogim usporedbama objasnila onodobnu srodnost i formalnu sličnost, no svi navedeni primjeri nisu sagrađeni u kraju kakav je onaj pod Rausijem niti ih je sagrađila kršćanska zajednica u izbjeglištvu kakva je tada bila ona epidauritanska

¹⁴⁷ J. STOŠIĆ, *Prikaz nalaza*, str. 15 opisujući što je otkopano kaže da je pronađeno ”desetak zidanih grobnica različitih oblika, od nadzemnih grobnica do dubokih podzemnih raka”. Nedosljedan je, nažalost, bio i u imenovanju memorije, četverolisne građevine, pa baptisterija, nemajući ni uvjeta, niti vremena za poblize proučavanje.

mogao biti u podnožju Rausija u to rano vrijeme? Memorija obvezno znači zaista čašćeno mjesto, ali koga, čije? Morala bi predstavljati sjećanje na nekoga u njoj pokopanoga prvaka koji je od znatne važnosti za mjesnu rausijsku (ili kastrumsku ili epidauritansku) kršćansku zajednicu bez obzira na konkretni status same osobe ili crkvene organizacije kojoj je ona pripadala. No da li bi se takav pokapao izvan kakva tradicionalnog, uglednog sakralnoga prostora izvan kastruma? Pomišljalo se da je možda riječ o jednom prilikom tu položenim relikvijama! No, relikvije prenesene iz memorije (u njoj se nisu našle) obično se ugrađuju u oltar mjesne ili područne crkve i dio su svečane celebracije i redovitog godišnjeg štovanja svete osobe, gradskoga zaštitnika. A toga nije bilo, niti je negdje zabilježeno da bi ikada bilo. Sve to i grobovi, i memorija - četverolisna građevina, nalazilo bi se *pokraj* pretpostavljene nove monumentalne ”bizantske” bazilike za koju Stošić kaže da je ”sagrađena u ranom srednjem vijeku u prostoru kasnoantičkoga kaštela”. A zašto ne u njoj? No još jedna nova nejasnoća: što u ovoj rečenici znači neprecizno određenje gradnje: ”u ranom srednjem vijeku”, a što ”kasnoantički kaštel”? Pretpostavlja se, naime, da je uz onaj nedvojbenu na tjemenu hridine, bio i njegov nastavak (produžetak) koji se protezao sve do mora. Unutar toga dijela kaštela, dakle, sagrađila bi se ”bizantska bazilika”. No, taj je dio bio nasipan, kako se čita u Ničetiće-
vim objašnjenjima rasta razine mora i u Pekovićevu komentaru gradnje crkve na tome mjestu¹⁴⁸. Kako, nadalje, ikako, a kamoli dobro objasniti da bi *četverolisna memorija* mogla biti pretvorena u *krstionicu* nedugo poslije nego što je bila sagrađena, a zatim u *kapelu*! Teško je to i pretpostaviti, a kamoli na tome nešto dalje graditi, pa objašnjenje naći u potrebi da se - pokrštava doseljene Slavene! To je uz onu Koščakovu još jedna velika nepromišljenost napisana u raspravljanju o nastajanju Dubrovnika. Ostavimo po strani pitanje što znači riječ *kapela*, odnosno kako bi se memorija mogla pretvoriti u *krstionicu* i koga bi tu u tada opakim vremenima trebao pokrštavati epidauritanski biskup ili neki njegov predstavnik? Slavene koji su razorili njegov grad! Na te improvizirane pretpostavke kao odgovore na takva pitanja ne vrijedi tražiti ikakvo obrazloženje. Očekuju ga samo oni koji vjeruju da će u rukavu upitnoga naći spreman odgovor.

¹⁴⁸ Ovdje bilj. 73 i 74.

Novac pronađen oko *katedrale*, a tako je i na mnogim drugim mjestima u svim gradovima uzduž obale, a ne samo u Dubrovniku, gotovo redovito je od male koristi za datiranje - osim u rijetkim, izuzetnim, prilikama poput onog nalaza iz solinske *Šuplje crkve*. Tamo je voditelj istraživanja H. Gjurašin pronašao u pregrađivanome temelju sjevernog bočnog zida velike starokršćanske bazilike na lokalitetu *Šuplja crkva* u Solinu, *namjerno* uzidane u strukturu dogradnje pet bizantskih zlatnika od kojih tri Mauricija (582.-602.), a po jedan Foke (602.-610.) i Heraklija (610.-641.)¹⁴⁹. To nepobitno svjedoči o graditeljskim intervencijama u postojeću, prethodnu crkvu, u vrijeme kad je ona, dakle u doba Heraklija ili poslije njega, bila popravljana, pregrađivana, rekonstruirana, dograđivana od preživjelih stanovnika Salonitanaca: Njih je, smije se zaključiti, bio povećati broj kad su pregrađivali postojeće crkve¹⁵⁰. U dubrovačkome primjeru za datiranje arhitekture, superponiranih crkava, memorijekrstionice-kapele, pa grobova i grobnica, značenje pronađena novca izvan čvrsto ustanovljenog “ar-

heološkog konteksta” može vrlo malo pridonijeti korisnome zaključku. Novac, ni onaj grčki, ilirski, rimski republikanski i carski kao ni onaj kasniji bizantski, nije pronađen u zatvorenome, definiranome arheološkome sloju pa ne može biti nikakav vrijeđan argument za datiranje u urbanom ambijentu Dubrovnika¹⁵¹.

Valja dodati da, kad je riječ o novcu, nije nimalo neobično naći u dalmatinskim mjestima na raznim lokalitetima i u raznim okolnostima onaj careva Justinijana, Justina, Mauricija, Foke, Heraklija. I u Epidauru je bio pronađen novac Foke¹⁵², a I. Marović je još davno opisao više takvih nalaza¹⁵³. Fokin novac u Epidauru također bi mogao svjedočiti o preživjelim stanovnicima, iako kontekst nalaza nije dovoljno poznat da bi taj poslužio kao dobar argument.

Posebnu pažnju privukla je interpretacija Ž. Pekovića koji razložno obrazlaže mnoge pojedinosti i nejasnoće na lokalitetu “bizantske katedrale” (tu podrazumijevam današnju *Katedralu* i čitav okolni prostor), kako u pogledu vremena kad je prva crkva tu mogla biti sagrađena, zatim imena njezina naslovnika, te što je osobito važno, i slijeda gradnje “romaničke katedrale”¹⁵⁴. U svojoj knjizi pokazao je i dokazao najprije grafičkim prikazom, određivanjem prirodnog izgleda zemljišta da je Rausij bio na poluotoku koji je zaklanjao duboku, zaštićenu neveliku uvalu, otvorenu prema istoku, prikladnu za prihvatilište brodova što je s pomorskog-maritimnog polazišta objasnio A. Ničetić¹⁵⁵. Peković korektno ističe kako je pri tome bio potaknut istraživanjima J. Marasovića kod samostana Sv. Klare u Dubrovniku i geomehaničkim ispitivanjima većega gradskoga područja, zatim interpretacijama mariti-

¹⁴⁹ H. GJURAŠIN, *Šuplja crkva u Solinu*. Arheološka istraživanja 1998. i 2001. godine (= *Šuplja crkva u Solinu*), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 27, Split, 2000 (2003!), str. 86. Skupni nalaz zlatnika ovih bizantskih careva izvanredno je važan povijesni podatak, ne samo za lokalitet na kojemu je nađen, nego i za sve dosadašnje rasprave o vremenu “pada i napuštanja” Salone. To sam već naglasio i u knjizi o *Palači*, str. 141, poglavlje *Propast Salone*, gdje je spomenut taj izuzetno vrijedan nalaz o kojemu je H. Gjurašin izvijestio bez posebna komentara. Valja ipak kazati da je novac pažljivo prebirući po zidu *Šuplje crkve* pronašao, otkrio i iskopao marljivi muzejski radnik, zaljubljenik u arheologiju Marijan Lozo. – O izuzetno važnome “nalazištu” (tako ću ga nazvati, jer je vrijedno ne samo njegovo povijesno značenje, nego i slojevitost koja se očituje u neprekidnome kontinuitetu) pisao je A. MILOŠEVIĆ, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj / Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia altomedievale*. Dubrovnik - Split, 2011., poglavlje V., str. 114.

¹⁵⁰ To je važan argument mnogim historiografskim ključcima. U ovom primjeru pokazuje se perzistencija autohtonaca koja je redovito bila posve zanemarena. Nije ju se uopće držalo mogućom, iako sam prije više od trideset godina, potaknut radom I. Nikolajević, a pišući o kontinuitetu života u salonitanskome ageru (što se vrlo često citira), bio upozorio na postojanje takva neprekinuta života u tome području. Ž. RAPANIĆ, Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 74, Split, 1980., str. 189-213.

¹⁵¹ O novcima je pisao I. MIRNIK, Nalazi antičkoga novca u Dubrovniku, *Dubrovnik*, n.s. 8/4, Dubrovnik, 1997., str. 248-260. – I. MIRNIK, Numizmatički nalazi u Dubrovniku (Prethodni izvještaj o bizantskom novcu.), u: *Etnogeneza Hrvata*, (ur. N. Budak), Zagreb, 1995., str. 169-177.

¹⁵² B. FERJANČIĆ, *Viz. izv.*, str. 20. bilj, 28.

¹⁵³ I. MAROVIĆ, O godini razorenja Solina, *Kulturna baština*, 21, Split, 1991., str. 57-84. /Prijevod s engleskog jezika rasprave: *Reflexions about Year of the Destruction of Salona*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 1984, str. 293-319.

¹⁵⁴ Ž. PEKOVIĆ, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj*, str. 90 i *Urbani razvitak*, str. 199.

¹⁵⁵ O tome definitivno jasno i dokazano piše s geoloških i maritimnih polazišta na više mjesta i u različitim prilikama A. NIČETIĆ, *Povijest luke i Nove spoznaje*.

mnih promjena okoliša što ih je opisao A. Ničetić te, naravno, vlastitom analizom sveukupnih raspoloživih činjenica. Konačno, rektifikacijom starog crteža *Prospetto* Peković je nacrtao prirodni (pretpostavljeni) izgled zemljišta, pokazao je kako se i na koji se način širila prvobitna jezgra oko kastruma. To je druga vrijednost njegove interpretacije “bizantske katedrale”, pa ubikacije *prve* crkve Sv. Vlaha i naknadnih graditeljskih intervencija nad njom koja pridonosi objašnjenju *početaka* Dubrovnika. Tim arhitektonskim analizama nemam što dodati.

Izmjena naslovnika neke crkve, vratimo se konkretno građevini, u ranom srednjem vijeku nije neobična pojava. U potrazi za identitetom grada neki svetac ili mučenik često dobiva prednost pred Bogorodicom, što je u sukladnosti i s evoluiranjem teoloških interpretacija. Takav slijed zamjene titulara pokazuje se i u drugim gradovima: u *Jaderu*, na primjer, sv. Donat, mjesni biskup, zamjenjuje štovanje sv. Trojstva, a zaštitnica grada postaje sv. Anastazija. U *Spalatumu* sv. Mariju u Katedrali zamjenjuju salonitanski mučenici Domnio i Anastazije. Zaštitnik je osobito vrijedan ako je iz neposredne blizine, kao što je to slučaj sa Splitom, kojemu je salonitanski mučenik odličan predstavnik tradicije što se njegovala u tome kraju. Drugom prilikom, što je vrlo često, zaštitnik se dovodi izdaleka, kad ga već nije moguće naći u susjedstvu, a zbog ugleda koji je negdje stekao nekim privlačnim čudom. U *Traguriju* je u Porfirogenetovo vrijeme to sv. Lovre, a štovanje Bogorodice bilo je aktualno u crkvi *Sancta Maria de Platea*, neposredno pred *katedralom*. Bogorodica, naravno, i nadalje na hijerarhijskoj ljestvici zadržava izuzetno visoko mjesto, ali stoji podalje od konkretnih želja grada za vlastitim zaštitnikom. Njemu treba jedan konkretni svetac koji će mu označiti posebnost i time ga razlikovati od susjednoga. Zato se u ranoj dubrovačkoj, točnije rausijskoj crkvi, složila dramatična priča o svećeniku Stojku, njegovu noćnome susretu sa svecem i nebeskoj vojsci koja je obranila grad¹⁵⁶.

Preseljenje biskupa iz staroga sjedišta u neko novo, ovom prigodom iz Epidaura u Rausij, pri čemu bi bio zadržan stari naslov *epidauritana ecclesia*, posve je uobičajeni postupak, jer se svaka gradska crkva diči svojim starim i afirmiranim porijeklom. Ova, pak, u Epidauru zabilježena je, dođuše, tek u prvoj polovini 6. stoljeća, što ne može

osporiti pretpostavku da je bila i mnogo starija, isto kao što su i počeci, nazovimo ga prigodno *rausijskoga* kršćanstva, nedvojbeno stariji od preseljenja biskupije iz Epidaura u Rausij. Biskup *Fabricianus episcopus ecclesie Epitauritane* spominje se u aktima salonitanskog sabora 530. godine¹⁵⁷. Kastrum je imao svoju crkvu, građevinu, i njoj namijenjena naslovnika, sveca ili svete u kojoj su nastavljena celebriranja epidauritanskoga svećenstva bez obzira na početni status same zajednice¹⁵⁸. Je li to bio sv. Stjepan, može se s razlogom pretpostaviti: tome je svecu posvećena jedna crkva u gradu. Ime kastruma - *Rausium* nije, međutim, bilo prikladno da bi se njime nazvala, točnije, da bi se preimenovala stara epidauritanska crkva poslije preseljenja pa je, kao i ona u *Spalatumu*, kad se njezino sjedište preselilo u carevu Palaču, u *Spalatum*, zadržala svoje prvotno ime: ona je ostala *salonitana*, ova *epidauritana*. To, uostalom, nije ni bilo uobičajeno. Preseljenjem u kastrum nije se promijenio naslov epidauritanskoga biskupa Florencija na svršetku stoljeća ili onog biskupa Ivana o kojemu piše Milecije, a možda i još kojega čija imena nisu zabilježena¹⁵⁹, niti ime tadašnje kršćanske zajednice što je glasilo *ecclesia epidauritana*. I njega, biskupa Florencija, i crkvu onoga grada jasno spominje papa Grgur u spomenutim pismima upućenima 592. i 597. godine kada nastoji uspostaviti red u narušenim odnosima stanovnika Epidaura i njihova biskupa¹⁶⁰. Ta papina pisma svjedoče o još nepobitno aktivnoj epidauritanskoj crkvenoj zajednici u kojoj se očituju organizacijski i protokolarni problemi, svojstveni mnogim sličnim zajednicama u posljednjim desetljećima 6. stoljeća. O konkretnom sjedištu Florencija nije ništa poblizje poznato. Jasno je jedino da se radi o *ecclesia christiana epidauritana*. Dokle se ona protezala i koje joj je bilo područje eklezijalnih ingerencija, nije moguće zaključiti. Smijem ustvrditi da se svakako protezalo i na nedaleki *Rausij!*

¹⁵⁷ N. KLAJČIĆ, *Historia Salonitana maior*. Beograd, 1967., str. 81. – O ostacima kršćanskih građevina: I. ŽILE, *Naselje*, str. 113.

¹⁵⁸ Usputno je o crkvenome uređenju napisao nekoliko rečenica i M. PRELOG, *Dubrovački statut i izgradnja grada (1272.-1972.)*, u: *Djela 3. Studije o hrvatskoj umjetnosti*, Zagreb, 1999., str. 201, pretpostavljajući da je prijenosom biskupije Rausij počinjao biti grad (*civitas* ili sl.).

¹⁵⁹ O crkvi u Rausiju s obiljem izvora i vlastitih podrobnih komentara pisao je R. KATIČIĆ, *Aedificaverunt*.

¹⁶⁰ Vidi ovdje bilj. 34 i 35.

¹⁵⁶ O tome, o dum Stojku, vidi ovdje u bilj. 133.

Ako je, pak, bilo tako, biskup je zajedno sa svjetovnim vlastima, budući da je boravio u tvrđavi gdje se i sam sklonio, mogao sudjelovati u graditeljskim intervencijama, u pojačavanju, dogradnji svega potrebnoga preseljenim Epidauritancima. Njegova je funkcija, naime, u to doba bila da zajedno sa svjetovnim uglednicima u punome suglasju brine o gradu i njegovoj sigurnosti, a svakako da uređuje prostor za potrebe svoje crkve¹⁶¹. No, sva su ova domišljanja samo usputno, a ipak moguće objašnjenje raznih graditeljskih intervencija u kastrumu i podno njega. To bi u Saloni - opet povezujem ta dva grada - mogle biti, na primjer, pregradnje na Manastirinama, koje bi se, posve hipotetički, smjelo pripisati zalaganju biskupa Natala, Maksima, možda i Teodora¹⁶², bez obzira što se on, kako se čini, bio povukao na otok Brač. U *Spalatumu* koji počinje biti grad, to bi mogle biti adaptacije prikladnih prostora u carevoj Palači. Domišljanja, međutim, ipak treba zaustaviti!

Poklonio sam ovdje pažnju biskupu Florenciju, koji je zajamčen papinim pismima, no mogla bi biti riječ i o epidaurskome biskupu Ivanu, što ga u svojim stihovima navodi Milecije i kojega sam

već spominjao¹⁶³. On, naime, uz ostalo piše: *...castellum statuunt monitis actuque Ioannis qui iam praedictae fuit archiepiscopus urbis.../ ...uredili su kaštel potaknuti upozorenjima i djelom Ivana, koji je bio nadbiskup već spomenuta grada.../*. Po njemu, Mileciju, čini se da je Ivan predvodio izbjegle Epidauritance, da je nosio nadbiskupski naslov i, figurativno govoreći, prijenosom svojega biskupskoga sjedišta iz Epidaura, “utemeljio” Dubrovnik. Dao je, naime, novome gradu jedan bitan i vrlo važan konstitutivni element. S obzirom da slično piše i L. Crijević Tuberon na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće, očito je kako je taj detalj o biskupu Ivanu, bio snažan u pamćenju i ostao zabilježen u *vetustiores memoriae Grada*¹⁶⁴. On je tako postao i nadbiskup, asocijacijom na kasniju titulu koju epidauritanski biskupi nisu imali kako je to često zabilježeno u kasnijim izvorima. Točno piše I. Prlender u *Biografskom leksikonu* da “...pastirima epidaurske Crkve nikada nije pripadala nadbiskupska čast pa je nisu ni mogli prenijeti u svoje novo sjedište; naslov se mogao steći tek nakon 732. godine kada su dalmatinske crkve bile podvrgnute jurisdikciji carigradskog patrijarha. Biskupa Ivana valja držati epidaurskim i dubrovačkim biskupom, a ne nadbiskupom”¹⁶⁵.

Svim tim vijestima valja, dakle, pristupiti s oprezom kad je riječ o pojedinostima koje su neprovjerljive, no valjalo bi im pridati značenje kad spominju crkvenoga dostojanstvenika kao vođu i predvoditelja bjegunaca, što je u ono vrijeme bilo uobičajeno i u drugim, na primjer, sjeverno-talijanskim krajevima gdje je stanovništvo bježalo pred Langobardima. Tako je i Honorije, nadbiskup Milana, napustio svoju dijecezu i sa svećenstvom pobjegao u Genovu, koja je još dugo bila u vlasti Carstva

¹⁶¹ Uključivanje biskupa u svakodnevne poslove, u ovoj prilici epidauritanskoga biskupa u gradnju zidina koje će štititi kastrum, bilo bi na tragu jedne od karakteristika ranobizantskoga društva, u kojemu se na svakom koraku ogleda povezanost države i crkve. U sudstvu, gradskoj upravi, upravljanju provincijama, administrativnim i drugim javnim poslovima sudjeluju i biskupi i mnoge druge crkvene osobe uživajući pri tome i posebnu zaštitu i posebna prava. Takva je suradnja, pored ostaloga vrlo jasno i precizno utvrđena u Justinijanovu *Corpus iuris civilis. Codex Justiniani*. (Ed. Kruger), Berlin, 1895., V, 30, 5; Novellae, LXXII, 1-4 i d.). No, valja istaći da, vjerojatno na tragu Justinijanovih konstitucija i franački zakoni također favoriziraju koncentraciju mjesne vlasti oko Crkve pa se, na primjer, u CAROLI MAGNI, *Capitularia*, na mnogo mjesta ističu raznovrsne zadaće biskupa i njihovi odnosi sa svjetovnjacima, pa tako u: *Excerpta canonum*, I, 10 (*Pat. Lat.*, vol. 97. col. 363A), na primjer, piše: *Ut comites et iudices, seu reliquos populos, oboedientes sint episcopo...*”.

¹⁶² O tome, o mogućim intervencijama u postojeće crkve, prva je pisala I. NIKOLAJEVIĆ, “Salona christiana” u VI. i VII. veku, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 72-73, Split, 1979., str.151-170. /Prošireni i dopunjeni prijevod s francuskog jezika rasprave tiskane u: *Disputationes salonitanae*. Vol. 1/1970., Split, 1975. – O biskupu (nadbiskupu) Maksimu vidi: N. CAMBI, ovdje bilj. 36, a o biskupu (nadbiskupu) Teodoru vidi N. JAKŠIĆ, ovdje bilj. 37.

¹⁶³ Čitav citat Milecija u: R. KATIČIĆ, *Aedificaverunt*, str. 139. Opsežna literatura o tome biskupu Ivanu naznačena je u članku/natuknici *Ivan* u: *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 6, str. 66; autor teksta je I. Prlender.

¹⁶⁴ Ta pobočna priča o preseljavanju stanovnika čita se u L. CRIJEVIĆA TUBERONA (1459.-1527.) *De origine et incremento urbis Rhacusanae*. Rhacusii, 1790., str. 9, gdje piše ovo: *Satis enim constat Epidaurios qui tunc patriae superstites erant suasu maxime pontificis eorum, quem Diocleatis auctoris annales Iohannem nominant...in novam urbem commigrasse*. /Dobro je poznato da su Epidauritanci, koji su tada nadživjeli svoju domovinu, poglavito po savjetu svojega biskupa, kojeg anali pisca Dukljanina nazivaju Ivan... preselili u novi grad./ (Latinski tekst preuzet iz R. KATIČIĆ, *Aedificaverunt*, str. 142.)

¹⁶⁵ I. PRLENDER, *Biografski leksikon*, nav. mj.

(do 643. godine). Naravno, da su tim postupcima bijega ili sklanjanja na sigurnije, važnu riječ imali i vjerski odnosi, točnije priklanjanje pojedinim tada aktualnim vjerskim učenjima, šizmama, na primjer, arijanstvu, što je određivalo i mjesta odlaska nekoga zbjega. Ovdje, u epidaurskome području toga nije bilo. Neki biskupi, međutim, hrabri i duhom, poput Feliksa iz Treviza ponašaju se drugačije. On izlazi ususret Alboinu i njegovim ratnicima pa razgovorom omogućuje mirnu predaju grada, ali i potvrdu svih prava na crkvena imanja što je bilo od izuzetne važnosti za normalni život¹⁶⁶. To je posve različiti primjer prave diplomatske razine koju je i sam Alboin, reklo bi se, vičan takvome pregovaračkome poslu, prihvatio i biskupu pružio zaštitu i prava na posjede. Uostalom, uzor je biskupu valjda bilo sjećanje na papu Lava I. koji je pregovarao s Atilom što se poslije prometnulo u znamenitu literarnu anegdotu. U duboku zaleđu i daleko od onih agresivnih konfrontacija, ili u perifernome jadranskome području, takvih dramatičnih sukoba nije bilo, pa su gradski poglavari, i svjetovni i crkveni dostojanstvenici, promišljeno i na vrijeme mijenjali svoje sjedište. Iz grada, konkretno, ugrožena Epidaura - u sigurniji Rausij u sigurniju tvrđavu, iz nesigurne Salone u sigurniji *Spalatum*. Nisu trebali pregovarati s došljacima koje nisu ni susreli, a uvjeren sam niti vidjeli. U opisima koje prenose dva pisca, Car i Arhiđakon bila je dobro sačuvana bit istinite priče o promišljenome i organiziranome preseljenju, što je svakako dobra potpora mome drugačijemu objašnjenju konvencionalno nazivanih "propasti" i *Salone* i *Epidaura*.

Ako su one davne Baradine interpretacije doista točne, a držim da u mnogome itekako jesu, i ako se obnavljala, ili na nov, drugačiji način uređivala crkvena organizacija u Zadru i Splitu, što je važan detalj svekolikog obnavljanja carske prisutnosti na istočnoj obali Jadrana, vrlo je vjerojatno da ni ostale biskupije, pa ni ona epidauritanska (makar koliko zatajena u pripovjednim izvorima), nisu ostale izvan toga carskog projekta. Uostalom, na ekumenskome koncilu u Niceji 787. godine sudjeluju biskupi Salone (zapravo *Spalatum* pod starim saloničkim imenom), te Raba, Osora i Kotora. Zašto nije spomenut na primjer, biskup Zadra, i još kojega drugoga grada posredno je odgovorio Katičić pišući o imenima dalmatinskih biskupija i njihovih bisku-

pa, sudionika koncila u Niceji 787. godine. Neki su, kako izgleda i zakasnili, a neki su - da se našalim, odgovarajući neumjesnim pitanjima, bili bolesni pa nisu mogli putovati. No, u taj krug reorganiziranih biskupija usudio bih se uključiti i epidauritansku, jer se u tim ranim stoljećima tamošnji biskupi imenuju kao naslovnici *sanctae Pitauritanae ecclesiae*. Tako je tituliran *Andreas* (743.) kojemu se obraća papa Zaharija¹⁶⁷, *Vitalis* pak kao čelnik *Pitabritane sedis* (1022.)¹⁶⁸, a *Petrus* je *archiepiscopus sanctae Pitauritane ecclesiae* (1076.)¹⁶⁹. Nije li biskup Andrija jedan od onih koji su bili u obnovljenom sjedištu pod carskim patronatom? Bez obzira što je i zbog oblika i zbog sadržaja ta isprava dvojbeni, te da je, kako pišu Stipišić i Šamšalović "učinjena po uzoru na ispravu pape Benedikta VIII. iz 1022. godine"¹⁷⁰, ona je ipak nepobitan odraz jednog imenovanja današnje dubrovačke biskupije u davna doba (pretpostavlja se polovinom 8. stoljeća), pogotovo ako se uzmu u obzir i zemljopisne indikacije koje su u njoj navedene. Nije nevažan podatak o crkvi u *Rausiju* da pape Benedikt VIII. i Grgur VII. tituliraju nadbiskupe Vitala i Petra riječima: *archiepiscopus Pitauritane / Pitabritane sedis in civitate Labusedi!* To svjedoči da je epidauritanska crkva bila aktualna činjenica, a da je biskupsko sjedište, preseljeno iz napuštene grada u kastrum *Rausij* (*Labusedi* - bez obzira na objašnjenje toga toponima!) odnosno u "novi grad" koji je pod njim rastao, zadržalo staro ime. Ostavljam, dakako, i dalje u igri sve postojeće dvojbe o izvornosti isprava no, ne bi se, vjerujem, ipak smjelo prijeći preko činjenice da se nekadašnji kastrum bilježio u svijesti sastavljača tih tekstova kao *civitas Labusedi*, točnije *civitas Ragusium* ili *Ragusii*, što je konkretno ovisilo o piscu teksta (Porfirogenet, Dukljanin, Milecije, Toma, Tuberon ili anonimni kroničari). Konačno, ovome domišljanju može biti zanimljiva vijest sirij-skoga kroničara Mihajla da su *dalmatinski* biskupi 754. godine sudjelovali na ikonoboračkom koncilu u carskoj palači na Bosporu¹⁷¹. Smijemo li iz toga zbirnoga označavanja dalmatinskih biskupa olako isključiti biskupa *Epidaura - Rausija* - ili onoga nazvanoga *Labusedi*?

¹⁶⁷ *Cod. Dipl. I*, br. 1, str. 1.

¹⁶⁸ *Cod. Dipl. I*, br. 44, str. 61.

¹⁶⁹ *Cod. Dipl. I*, br. 112, str. 143.

¹⁷⁰ *Cod. Dipl. I*, komentar na samu početku, str. 1.

¹⁷¹ R. KATIČIĆ, *Imena biskupija. Uz početke*, str. 28.

¹⁶⁶ *Hist. Lang. Lib. II*, cap. 12.

No, i jedno i drugo objašnjenje prve crkve - vratimo se na kraju otkrivenim ostacima građevina pod današnjom dubrovačkom *katedralom* - bilo da je riječ o "bizantskoj katedrali", odnosno o crkvi Sv. Vlaha (nazvat ću ih Stošičevo, odnosno Pekovićevo tumačenje) ostavlja i dalje pokoje pitanje kojemu je teško naći dobar odgovor. Što, na primjer, s onim velikim kapitelima o kojima je bilo riječi, pronađenim u Dubrovniku, a pripadaju 6. stoljeću? Gdje ih postaviti, odakle potječu, kojoj ih crkvi pripisati. Na to pitanje ne znam odgovoriti. Želio sam ovim komentarima objasniti zašto se priklanjam Pekovićevu tumačenju "bizantske katedrale", odustajući od onog vlastitog, ne ulazeći u detaljne stilske i arhitektonske analize crkava jer takve analize ne mogu odgovoriti na ovdje bitna postavljena pitanja. Jesam li u tome uspio, odgovorit će drugi.

Što se, pak, tiče astronomskih izračuna M. Pejakovića - spomenut ću na kraju i taj kuriozitet kojemu osobno ne poklanjam nikakvu ozbiljnu pažnju - po kojima se, kako on tvrdi, u davini gradilo, i njegova esejističkog pristupa Dubrovniku i crkvi Sv. Vlaha (oni su sukladni mnogim njegovim drugim radovima o gradovima i građevinama od antike do predromanike i sljedećih stoljeća)¹⁷², dovoljno je i sasvim jasno o takvome načinu tumačenja napisao u svome osvrtu A. Ničetić¹⁷³. Taj utemeljen i dobro obrazložen Ničetićeve komentar daje mi pravo ozbiljno posumnjati i u slične Pejakovićeve kombinacije, koje - priznajem - nisam mogao nikad ni dokučiti, niti razumjeti. One su daleke, dapače potpuno su izvan uobičajenoga historiografskog objašnjavanja pojava i zbivanja kojemu se načinu priklanjam i nastojim ga što bolje provoditi. Nameću mnogo ozbiljnih pitanja na koja bi trebalo odgovoriti nekom drugom prilikom i tako ih konačno postaviti u sferu zanimljiva domišljanja.

Na kraju ostaje mi kazati svoje mišljenje, sažeto samo u nekoliko rečenica, o onim "provalama Avara i Slavena", rušenju i osvajanju gradova od *Epidaura* do *Salone* o čemu sam već nešto napisao. O "nepreglednim masama" koje su od početaka hrvatske historiografije figurirale kao jedini razlog propasti antičkoga svijeta u zapadnome Iliriku. O tome, o prvima i o drugome, o mnoštvu osvajača i

njihovu rušilačkome ponašanju nema ili dosad nisu pronađeni ni uvjerljivi arheološki tragovi, niti pisana svjedočanstva. Preživljavanje starosjeditelja u *Rausiju* i potom njegov polagani uspon od kastruma do grada u slavenskome okruženju pobija, kao i nastajanje *Spalatum* uvjerenje o postojanju "nepreglednih masa Avara i Slavena" koje su opustošile čitavu Dalmaciju i naselile primorske, obalne krajeve. Intervencije u kastrumu i zatim u njegovu podnožju, uz onaj *Paludazzo*, dokazuju postojanje preživjelih autohtonaca koje nisu "pobili Avari i Slaveni", već su oni nastavili tu boraviti usprkos pretpostavljenome stradanju Epidaura. Taj moj zaključak - kao i u primjeru *Salone* i *Palače* - oslanja se i na pažljivije interpretiranje (čitanje) Porfirogenetova, odnosno Arhidakonova pripovijedanja. Slaveni, naime, nisu napali ni *Palaču* (*Spalatum*), ni nedaleki *Tragurij*, ni *Rausij*, niti *Jader*, a da su to željeli u onome svome pretpostavljenome silnome osvajačkom i rušilačkom nagonu i da ih je bilo u nepreglednim masama, što bi ih u tome spriječilo? Kako bi se i zašto to mnoštvo zaustavilo pred malim, makar kako dobro utvrđenim *Rausijem* nakon osvajanja i rušenja Epidaura, ili pred Carevom palačom i *Tragurijem* poslije razorenja *Salone*, ako su u tom silnom naletu uništavali sve na što su nailazili? Ta oni nisu bili "neosvojnivi". Mnogo je primjera opsjedanja i napokon osvajanja gradova: na primjer langobardskih u sjevernoj Italiji. *Salona* je bila veliki grad, metropola provincije koji privlači poput, na primjer, prometne raskrsnice Sirmija, ali o njezinoj ugroženosti, a ne i o razaranju, svjedoče anegdote sa stražama na Dunavu, zapravo na Cetini, o kojima pripovijeda Car. Sve ovo po momu sudu dokazuje, uz ostalo i postojanje autohtonaca, dakako u vrlo reduciranu broju, u salonitanskome i u epidauritanskome (rausijskome) kraju i znatno drugačiji slijed i način slavenskoga doseljavanja. Bilo je brojem ograničeno, a načinom ne drastično agresivno. K tome još jedno pitanje. Kako bi te "nepregledne mase" mogle opstati u specifičnom obalnome prostoru, pa i onome bliskoga zaleđa prakticirajući svoj sustav i način života dotad prilagođen drukčijim uvjetima, različitim od ovdašnjih? Oni dolaze sa sjevera, na mediteranski jug, s jednog klimatskog i gospodarskog ambijenta u posve drugačiji - jednostavno rečeno. Nije li i to jedan razlog da ih je ovdje dospio nevelik broj, a naselilo ih se sasvim malo. Ne bi se zato, vjerujem, smjelo zapostaviti još štošta drugo kao razlog degradaciji civilizacijske razi-

¹⁷² M. PEJAKOVIĆ, *Omjeri i znakovi*. Dubrovnik, 1996., str. 353.

¹⁷³ A. NIČETIĆ, O prvim sunčevim zrakama nad Dubrovnikom, u: *Nove spoznaje*, str. 215.

ne kasnoantičke Dalmacije, a s time u vezi i obalnih gradova. Ostajem zato u uvjerenju da oni propadaju jer su napušteni (*Jader*, na primjer, nije napušten pa nije ni propao!), a ne zato jer su razrušeni, a stanovništvo pobijeno. Detalj iz salonitanske *Šuplje crkve* koju starosjeditelji pregrađuju polovinom 7. stoljeća tome je odličan, nepobitan dokaz. Nastanak Dubrovnika na podlozi vojničkog utvrđenja, daleko od Salone na jugu, drugi je primjer nimalo agresivna naseljavanja došljaka, odnosno preživljavanja autohtonaca u možda još izrazitijemu, ali svakako drugačijemu obliku. Dodat ću još ovo!

Utvrđenja na hridini i proširenja pod njom, nagašeno su zabilježena u doba saracenske invazije u Jadran. Kada Porfirogenet pripovijeda o napadima na gradove kaže da su oni tada poharali, Budvu, Risan i *Donji Kotor*. Rausij je od početka bio koncipiran kao “vojna baza” na hridini, bio je *Gornji* i pripremljen za obranu. Saraceni su *Rausij* opsjedali s mora, brodovima, jer se ta opsada, držim, odnosila na sprječavanje pomorskih kontakata Rausijaca s obalnim gradovima. Malo je vjerojatno da bi petnaest mjeseci (ako je taj raspon vremena uistinu

točan!) okružili kastrum na kopnu pa čekali da im se preda. Uostalom, povukli su se, prestala je opsada, kad je došao Niketa s brodovima. Sve su to podatci koje treba pažljivo pretresti da bi se došlo do kakva dobra zaključka. Dodat ću usput: Slaveni nisu radili ono prvo, opsjedali s mora, a da su napravili ono drugo, hridinu okružili s kopna, ona ne bi odoljela kao što ne bi odoljeli ni ostali gradovi da su ih osvajali.

Ako sam ovim opširnim komentarima i osobnim refleksijama pridonio temi koja se čita (ili krije!) u naslovu, promijenivši pri tome neke svoje prethodne poglede i objašnjenja o početcima Dubrovnika, bit će to priznanje nastojanjima da osvijetlim djelić onog ranosrednjovjekovnog *obscurum* hrvatske, konkretno dalmatinske jadranske prošlosti. Eto me zato, na samu svršetku, s mudrim mislima Časnoga Bede koji je kazao: *Corrige te primum, qui rector sis aliorum*¹⁷⁴.

¹⁷⁴ BEDAE VENERABILIS, *Proverbia*, Pat. Lat. vol. 90, col. 1094B.

The origin and formation of Dubrovnik.

Additional considerations

After a long time, I am returning to the story of the *origin and formation of Dubrovnik*, relating it to the story of the *demise of Salona* and *origin of Split*. These two stories often allow me to compare Split (*Spalatum*) and Dubrovnik (*Rausion*) because of their similar development. I also attempt to show that, even though these events were always reported in both older and newer historiography, during the transition period from the 6th to the 7th century and during its first decades in these Dalmatian, coastal Adriatic regions there were no mass robberies of “infinite masses of Avars and Slaves”, destruction, killing or similar atrocities which are usually used to mark that period. These conclusions were made based on the narrations of Constantine Porphyrogenitus and the archdeacon Toma from Split. A closer reading of these sources can show a different course of the first Slavic settlement, colonization of coastal Dalmatia, as well as the disappearance and formation of the aforementioned cities.

In the first chapter (*Purpose of discussion*), I comment the opinions to date, emphasizing that the approach to a topic sometimes depends on the situation in which the authors write. I have already mentioned some of their views in a report published on the occasion of archaeological exploration beneath and around the Dubrovnik Cathedral. Here, I also refer to my own interpretations of the *origin* of Dubrovnik which are outlined during the same event. A detailed overview of the findings was also presented by Ž. Perković in his multiple works on the regional development of Dubrovnik and its Cathedral and city churches.

Information about the origins of the city which can be found in the narrations of Emperor Porphyrogenitus, priest Duklja, archdeacon Toma and renaissance and later authors is relatively poor. Equally scarce is information about the origins of

Split when the narrations of the chronicler Toma are added to those described by the Emperor. The graphical representation of early mediaeval Dubrovnik *Prospetto della città di Ragusa nel secolo XII*, to which I have devoted a significant amount of attention, can significantly supplement the impression of the written records in certain details. The drawing brings forth data which later writers could not see, although the author of the drawing somehow acquired this information and depicted it very well in the drawing. It must be emphasized that, with regard to Dubrovnik, the fact should finally be accepted that it did not originate on an island (or islet), as is still written to this day, but on a peninsula. At the base of its cliffs was most likely a prehistoric structure, and later, a bizantine *castrum* from which developed a city, an explainable formation and well interpreted name. These have often in historiography been *obscurum*.

Dubrovnik is, along with Split, as I have written on several occasions in various instances, an example of one form of Adriatic development (by no means exceptional or unique by European standards), which does not seek an unusual explanation for the creation of the city nor its origins. Archaeological findings - the discovery of older churches beneath today's Cathedral and the various structures around it, on the Bunić field, beneath the Rector's Palace and its surrounding area - have brought about several new findings, but have also allowed for dilemmas which should not be multiplied with unnecessary conjectures.

In the second chapter (*Scope of discussion*), I cite several geographic landmarks of the area from Epidaur (Cavtat) to Ston, as well as the historical circumstances which have marked them from the prehistoric era to the final centuries of the old world. However, medieval cities on the eastern Adriatic

coast continue to exist in conditions of reduced peripheral life, outside of the main routes and some German (Langobard and Franc) and, later, Slavic invasions of the Empire's soil. Therefore, there are no written records about them after the transitional period from the 6th and 7th centuries when Pope Gregory the Great mentions them in his correspondences with the bishops of Salona, Jader, Epidaur and Risan. He was attempting to resolve matters of congregational hierarchy, realizing and attempting to eliminate various moral deviations and obsolescence, which were significant and frequent in the Church during the 6th and 7th centuries. He wrote about it in his letters to Dalmatian bishops. However, his correspondences with the Adriatic bishops were also related to the dangers that threatened them from the "barbarians" with which almost all diocesan headquarters were faced in the entire Illyrian region and whose threats were very well known.

In the third chapter (*From castrum-fortress Rausion to the same name new city*), I describe how during the Roman Empire, as well as during earlier eras, the surrounding area of today's Dubrovnik were settled similarly to the entire coastal region from Pelješac, across Ston and Slano, to Cavtat and the Kotor bay. At one of the appropriate locations, on a cliff above the sea and the area in its immediate vicinity, there was a prehistoric structure with an epichoric settlement in which was built a military camp – *castrum*, probably in mid 6th century, likely in the period of the Byzantine-Gothic wars. Modes of organizing and protecting navigation were implemented in many locations during Justinian's occupation of the Adriatic and the conflicts with the Goths. These locations provided magnificent views which stretched in vast expanses. They were built, of course, not only along the Adriatic coast, but along the coasts of the entire Mediterranean. Here, protection was needed from the eastern-gothic fleet, while the northern coasts of Africa and western Mediterranean required protection from the Vandals. It is because of its location that the former Illyrian structure *Rausij* also caught the eyes of imperial naval strategists and was, therefore, shaped into a fortress – *castrum*, a fortification similar to many others along the eastern coast and the islands. That is precisely where, as well as on the neighboring islands, the privileged population of the city Epidaur retreats during the time of the upcoming Slavic dangers. Similarly, the privileged from Salona re-

treats to the Emperor's palace in and around which the city *Spalatum* develops. Of course, they also retreat to the neighboring islands and their properties.

The recognition which *Rausij* acquired as a nautical city within a relatively short time period – if narration and construction sources of the 10th and subsequent centuries can be trusted – was undoubtedly due to the Empire's dedication to best equip this nautical station at the entrance of the eastern Adriatic coast. It was not only important because of its traffic, nautical and mercantile significance, but also because of its strategic value during war conflicts with the Saracens who started their attacks around the year 840. Proof of this is the intervention of the Empirical fleet during the Saracen siege of *Rausij*. Alone, without any tradition and significant external support, *Rausij* could not achieve much. It would continue to remain equal in importance to other coastal and island military stations of that late-Antiquity and, later, early mediaeval era.

In the fourth chapter (*Origins of Dubrovnik*), I elaborate on my own previously declared statement that this was a special case of development: the Epidaurites did not *build* the city, as Porphyrogenitus claims; rather, they assembled in a location which had been settled for several centuries. There, in the relative security of a military fortress, the immigrated social and religious structures created the necessary conditions for a city and during the decades and centuries made it the way it is. In the process which lasted an entire century, the Byzantine fortress gradually adapted to its new purpose; it was configured into a new permanent residence.

I formerly held the belief that the formation of the city started during Justinian's era, during the second half of the 6th century. The 1980's were a time of many explorations and findings and, at that time, it was believed that an urban society was configured and a large church was built, which the researchers then called the "Byzantine basilica". I believed that that type of structure, still being researched at the time and lacking complete documentation, could very well have been built precisely during that period and that it really can be attributed to Justinian's rather than someone else's era. The 7th and 8th centuries, as some assumed, were out of the question because it was unknown who would have been able to invest in such a large structure in that early Middle Age era. Precisely that "basilica", inadequately defined, steered me onto the wrong track about its ori-

gin and the setting/time in which it was supposedly built. Huge and appropriately “referenced” by research, it really could have been from Justinian’s era, especially since, the first reference was to *Poreč-Parentium* and the bishop Euphrasius. Today, after Peković’s interpretations of the then discovered structure, as well as other archaeological discoveries in the city and Ničetić’s systematic descriptions of nautical circumstances which were important for the development of the city, I am inclined to fully abandon my previously expressed viewpoint.

I have dedicated a special paragraph in the fourth chapter to the old drawing *Prospetto della città di Ragusa nel secolo XII* – saved in several copies and versions – which supports the interpretation of the origin of the City, based on Porphyrogenitus’ narration. Although it has been publicized for a long time, the drawing has recently drawn attention again. Ž. Peković has interpreted it with a *rectification*, as well as written commentary in which he describes the development of the city and coordinated it with the Emperor’s records. The author of the old drawing was very familiar with the area and sequence of the castrum’s expansion. Peković showed where the first church of St. Blaise was and how it was altered over time to form what is known today as the Cathedral.

In the fifth chapter (“*The Byzantine cathedral and the entity of the new city*”), I outline doubts about the argumentations of the *beginning* and *creation* as well as the *growth* and *development* of the city beneath the castrum, which have multiplied after the research conducted during the eighties. At that time, the attempt was to depict and prove the formation of the city using the time of the construction of the “first cathedral” as a reference. The outlined viewpoints were always based on the widely accepted conclusion about the flight of the Epidaurites from the Avars and Slaves and the destruction of their city. Today, I realize that the *Cathedral* in *Rausij* is not mentioned by neither Porphyrogenitus, nor Dukljanin, nor Miletius and, as I have already emphasized, it is also not drawn on the representation of the city from the 12th century, the *Prospetto*. In its place – which is a very important fact in support of Peković’s interpretation – is the church of St. Blaise. It is a very valuable piece of information because the *Cathedral* – had it represented importance in the memory of the residents – could not have been forgotten in the noting, writing or drawing of the

main structures of any city during any time period.

I, therefore, focus my attention on the imperial-Byzantine interest for the eastern coast which has shown itself in a special way after the abolition of the exarchate in Ravenna, the presence of the Franks near the region of the northern Adriatic, and the Aachen agreement and division of political interests between the Byzantine and Franc empires. However the intrusions of the Saracenes in the middle of the century bring significant unrest to the Adriatic because they create a possible threat to all the regions of the two coasts, both eastern and western. Therefore, the empire’s political and military strategy immediately intervenes by guarding the nautical passages and the remaining outposts. The empirical fleet, under the command of well-respected drungarios Nika Oria, takes actions so that, for example, *Rausij* could be liberated from Saracene siege (in 866), while at the same time reducing their aggression on the entire Adriatic and the important passage from the south in Otrant, to the north in Istria and to Venice. That piece of information which is very important in Dubrovnik’s early history, has not, until now, been valued at all. After the Saracenes had been driven out of the area, trade and nautical traffic begins to develop, as well as cooperation with other nautical centers, which, at the time, had similar goals and interests. With regard to the development of trade and nautical traffic, it is also significant to note the creation of capital. More specifically, this pertains to the investors who can finance the expensive construction of ships which, in Italian regions, commonly consisted of trade associations focused on the eastern Mediterranean. Conditions were created in *Rausij* for general advancement and internal consolidation, as well as religious organization which could build new churches. Therefore, the economic factors give an advantage to “Peković’s St. Blaise” over “Stošić’s Byzantine basilica from the 7th and 8th centuries”. I will also add to this that the city was gradually being secured with more adequate walls than those drawn on the *Prospetto*.

In conclusion, in only a few words, I will present my opinion about the “atrocious robberies of the Avars and the Slaves”; of the destruction and conquest of cities from *Epidaur* to *Salona*; of the “infinite masses” which are from almost the beginning of Croatian historiography presented as the main culprits for the demise of the ancient world in western Illyria, even though, at least for now, there

has been no reliable archaeological evidence which would witness their “massive” penetration and settlement of this region; neglecting every other reason for this degradation of a previous level of civilization. I therefore remain firm in my belief that cities fall because they are abandoned (*Jader*, for example, was not abandoned so it did not fall!), and not because they are conquered, destroyed and the inhabitants murdered. A detail from the Saloni-*te Šulja crkva* which the indigenous people re-built during the middle of the 7th century is an excellent, undeniable proof of that (note 119). The origin of Dubrovnik, far to the south of Salona, is another valuable example of a peaceful settlement in a slightly different manner.

If I have contributed to the topic evident (or hidden) in the title of this work with these extensive commentaries and personal reflections, considerably changing some of my previous views and explanations in the process, it will be a recognition of my efforts to shed light on a small part of early mediaeval Croatia, specifically the Dalmatian Adriatic history. So here I am, at the very end, with the wise thoughts of the Venerable Bede who said: *Corrigite primum, qui rector sis aliorum*. (Beda Venerabilis *Proverbia*, *Pat.Lat.* vol. 90, col. 1094B).